

શ્રીજૈન સત્ય પ્રકાશ

જન તત્વજ્ઞાન, જૈન સાહિત્ય, જૈન કળા અને જૈન ઇતિહાસના વિષયો ચર્ચાતું, શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું પ્રતિકાર વિષયક માસિક મુખપત્ર.

તંત્રી:

શાહ ચીમનલાલ ગોકળદાસ

વર્ષ ૨]

ક્રમાંક ૨૦

[અંક ૮

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

(માસિક પત્ર)

વિષય દર્શન

- ૧ શ્રીશારદાલઘુસ્તોત્રમ્ : આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયપદ્મસૂરિજી : ૪૩૧
- ૨ પ્રભુશ્રી મહાવીરનું તત્ત્વજ્ઞાન : આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયલલિતસૂરિજી : ૪૩૨
- ૩ મંખલિપુત્ર ગોશાલ : મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી : ૪૩૫
- ૪ ચંપાપુરી મહિમા : આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયપદ્મસૂરિજી : ૪૩૮
- ૫ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ અને સૂચીપત્રો :
પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ.એ. : ૪૪૦
- ૬ જૈનપુરીનાં જ્ઞાનમંદિરોની અપૂર્વ કલા : શ્રીયુત સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ : ૪૪૪
- ૭ પુરાતન ઇતિહાસ અને સ્થાપત્ય :
(૧) પ્રાચીન શ્લેષસંગ્રહ : મુનિરાજ શ્રી જયન્તવિજયજી : ૪૪૭
(૨) માંડવગઢ સમ્બન્ધી લેખ : શ્રીયુત નન્દલાલજી લોઢા : ૪૫૧
- ૮ શોરિપુર તીર્થ : મુનિરાજ શ્રી દર્શનવિજયજી : ૪૫૨
- ૯ દિગમ્બરોની ઉત્પત્તિ : આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ સાગરાનન્દસૂરિજી : ૪૬૨
- ૧૦ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની દીક્ષાનાં સમય અને સ્થાન : મુનિરાજશ્રી હિમાંશુવિજયજી : ૪૬૫
- ૧૧ સમીક્ષાશ્રમાવિષ્કરણ : આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયલાવણ્યસૂરિજી : ૪૬૭
સમાચાર અને સ્વીકાર : પૃષ્ઠ ૪૭૦ ની સામે.

: વિજ્ઞાપ્તિ :

જે પૂજ્ય મુનિરાજને “શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” મોકલવામાં આવે છે, તેઓએ પોતાના વિહારાદિકના કારણે બદલાતું સરનામું દરેક મહિનાની સુદી ત્રીજ પહેલાં અમને લખી જણાવવા કૃપા કરવી, જેથી માસિક ગેરવહી ન જતાં, વખતસર મળી શકે.

વાર્ષિક લવાજ :

સ્થાનિક ૧-૮-૦

બહારગામનું

૨-૦-૦

છુટક અંક

૦-૩-૦

: નોંધ એ છે :

શ્રી ‘જૈન સત્ય પ્રકાશ’ ના પ્રથમ વર્ષના ૨, ૩, ૭, ૮ અંકોની જરૂર છે. જેઓ તે મોકલશે તેનો સાભાર સ્વીકાર કરીને બદલામાં તેટલા અંકો મજરે આપવામાં આવશે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક : શ્રી મનલાલ ગોકળદાસ શાહ, મણિમુદ્રણાલય,

કાળુપુર, ખજુરીની પોળ, અમદાવાદ.

પ્રકાશન સ્થાન : શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય,

જેશિંગલાઈની વાડી, ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

गमो त्थु णं भगवओ महावीरस्स

सिरि रायनयरमज्जे संमीलिय सव्वसाहुसंमइयं । पत्तं मासियमेयं भव्वाणं मग्गयं विसयं ॥१॥

卐 श्री जैन सत्य प्रकाश 卐

अण्णाणग्गहदोसगत्थमइणा कुव्वंति जे धम्मिए,
अक्खेवे खलु तेसिमागमगयं दाउं विसिट्ठुत्तरं ॥
सोउं तिथ्थयरागमत्थविसए चे मेऽहिलासा तथा,
वाइज्जा प्पवरं पसिद्धजइणं सच्चप्पयासं मुया ॥ २ ॥

पुस्तक २

अंक ८

विक्रम संवत् १९६३ :
द्वाविंशत्यं शुक्ला पंचमी

वीर संवत् २४१३
पुष्यवार

: सन १९३७
मास्य १७

॥ श्रीशारदा-लघुस्तोत्रम् ॥

कर्ता—आचार्य महाराज श्रीमद् विजयपद्मसूरिजी

(आर्याच्छन्दः)

सदतिशयान्वितरूपा, जिनपतिवदनाब्जवासिनी रम्या ॥
नयभंगमानभावा, प्रभुवाणी बोधदा वोऽस्तु ॥ १ ॥
तदधिष्ठायकभावं, प्राप्ता श्रीशारदा चतुष्पाणिः ॥
श्रीगौतमपदभक्ता, विज्ञानोत्कर्षदा भवतु ॥ २ ॥
प्रस्थानस्मृतिकाले, भावाचार्या निधाय यां चित्ते ॥
कुर्वन्ति स्वान्यहितं, स्तवीमि तां शारदां नित्यं ॥ ३ ॥
ओं ह्रीं क्लीं वाग्वादिनि !, वद वद मातः ! सरस्वति ! प्रौढे ! ॥
तुभ्यं नमो जपन्त्वित्येतन्मन्त्रं सदा भव्याः ॥ ४ ॥
मन्त्रानुभावसिद्धा, मलयगिरिर्हेमचंद्रदेवेन्द्रौ ॥
श्रीवृद्धमल्लमुख्या जाता जिनधर्मखदिनकराः ॥ ५ ॥
ते पुण्यशालिसुधियो विशालकीर्तिप्रतापसत्त्वधराः ॥
ये त्वत्पदपद्मरताः, प्रभातकाले स्तुवन्ति नराः ॥ ६ ॥

પ્રભુ શ્રી મહાવીરનું તત્ત્વજ્ઞાન

લેખક—આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયલલિતસૂરિજી

(ગતાર્કથી ચાલુ)

વૈશેષિક દર્શનની માન્યતાઓ :—

હવે આપણે વૈશેષિક દર્શન ઉપર આવીએ. વૈશેષિક દર્શનવાળા દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ-સમવાયાસ્તત્ત્વસ્ અર્થાત્ ૧. દ્રવ્ય, ૨. ગુણ, ૩. કર્મ, ૪. સામાન્ય, ૫. વિશેષ અને ૬. સમવાય એ નામનાં છ તત્ત્વ માને છે. તેમાં પ્રથમ દ્રવ્યના પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન; એ નવ ભેદ માને છે. અહીં પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુને ભુદાં ભુદાં દ્રવ્ય માનવાં ઉચિત નથી. કેમકે તેના તે જ પરમાણુઓ પ્રયોગ અને સ્વભાવથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુરૂપે પરિણમે છે. પોતાનું પુદ્ગલપણું છોડતા નથી, એટલે પરમાણુના પુંજરૂપે, એક જ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં તે ચારે આવી જાય છે. અવસ્થાના ભેદ માત્રથી દ્રવ્યનો ભેદ માનવો વ્યાજબી નથી, અને એમ કરવા જતાં દ્રવ્યોની સંખ્યામાં મોટી વૃદ્ધિ થઈ જશે. કાલ અને આકાશ એ એ વ્યાજબી દ્રવ્ય છે. દિશાઓ આકાશમાં જ આવી જાય. કેમકે જે આકાશમાં સૂર્ય ઉદય થાય છે તે આકાશ જ પૂર્વ દિશાના નામથી વ્યવહાર થાય છે, અને જ્યાં સૂર્ય અસ્ત થાય છે તેનો પશ્ચિમ દિશાના નામથી વ્યવહાર થાય છે, અને પૂર્વ તરફ મુખ કરી ઉભેલા આદમીના જમણા હાથ તરફની દક્ષિણ અને ડાબા હાથ તરફના આકાશને જ ઉત્તર દિશા કહેવામાં આવે છે, તેથી આકાશથી ભિન્ન તત્ત્વરૂપે દિશા ટકી શકતી નથી. આત્મા શરીર માત્ર વ્યાપી દ્રવ્યરૂપે માનેલો જ છે. મન પુદ્ગલ હોવાથી પુદ્ગલમાં આવી જાય છે, અને ભાવ મન જીવમાં આવી જશે. એમ નવ ભેદ ઉડી જતાં માત્ર જીવ, આકાશ, કાલ, અને પુદ્ગલ એમ ચાર જ કાયમ રહી શકે છે, અને તે સર્વાંતનો પરિચય દર્શ શકે છે. વળી વૈશેષિકો કહે છે કે “પૃથિવીત્વ-યોગાત્ પૃથ્વી” તે પણ માત્ર તેમની એક પ્રક્રિયા જ છે, કારણ કે પૃથિવીથી ન્યાડે કોઈ પૃથ્વીત્વ નથી, કે જેના યોગથી પૃથ્વી બની હોય. દુનિયામાં જેટલા પદાર્થો છે, તે તમામ સામાન્ય-વિશેષાત્મક નરસિંહાકાર ઉભય સ્વભાવરૂપ છે. જેમકે—

ન નર : સિંહરૂપત્વાન્ન સિંહો નર-રૂપત : ।

શબ્દવિજ્ઞાનકાર્યાણાં, ભેદાજ્ઞાત્યન્તરં હિ સઃ ॥ ૧ ॥

ન્યારે નર-સિંહ સ્વરૂપ, કૃષ્ણજીએ ધારણ કર્યું હતું ત્યારે સિંહરૂપ હોવાથી તેમને નર પણ ન કહી શકાય, અને નરરૂપ હોવાથી સિંહ પણ ન કહેવાય, કિન્તુ શબ્દ,

વિજ્ઞાન, અને કાર્ય એમ ત્રણેનો ભેદ હોવાથી નરસિંહ, એક જુદી જ જાતી મનાય. તેમ સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુ છે ત્યાં પૃથ્વીત્વના યોગથી પૃથ્વી થાય છે, એમ કહેવું સર્વથા અનુચિત છે. રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ રૂપી દ્રવ્યમાં રહેનાર હોવાથી, વિશેષ ગુણ છે, અને સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વાપરત્વ એ સર્વ દ્રવ્યવૃત્તિ હોવાથી સામાન્ય ગુણ છે. વર્ણી યુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્માધર્મ અને સંસ્કાર; એ આત્માના ગુણ છે. ગુરુત્વ પૃથ્વી પાણીનો ગુણ છે. પૃથ્વી, પાણી અને તેજ એ ત્રણમાં દ્રવત્વ રહે છે. સ્નેહ પાણીમાં રહે છે. વેગ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહે છે, અને શબ્દ આકાશનો ગુણ છે. સાંખ્યાદિ સામાન્ય ગુણો રૂપાદિની જેમ દ્રવ્યના સ્વભાવરૂપ નથી, કિન્તુ ઉપાધિ સ્વરૂપ છે. માટે તેઓ ગુણ નથી થઈ શકતા. અને કદાચ ગુણ માની લેા તે પણુ તે પૃથક્ તત્ત્વ ન થઈ શકે, કારણ કે દ્રવ્યથી ભિન્ન એવા જુદા તત્ત્વરૂપે ગુણો સિદ્ધ થઈ શકતા નથી, એટલે ગુણ નામનો ખીજો પદાર્થ ઉડી જાય છે. અને શબ્દ પુદ્ગલ હોવાથી અમૂર્ત આકાશનો ગુણ જ નથી થઈ શકતા. વર્ણી ક્રિયા પણુ ગુણની જેમ દ્રવ્યગત ધર્મ હોવાથી દ્રવ્યથી ભિન્ન સિદ્ધ નથી થઈ શકતી, તેથી કર્મ નામનો ત્રીજો પદાર્થ પણુ સાબ્યત થતો નથી. ચોથો પદાર્થ વૈશેષિકાએ સામાન્ય માન્યો છે. જેનું ખીજું નામ સત્તા છે. તેનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે:—

“યતો દ્રવ્યગુણકર્મસુ સદિતિ પ્રતીતિઃ સા સત્તા” અર્થ:—જેથી દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં સત્ એવી પ્રતીતિ થાય, તે સત્તા નામનો પદાર્થ છે, અને એ ત્રણમાં રહેનારી સત્તાને પરસત્તા કહેવાય છે. દ્રવ્યમાં, ગુણમાં અને કર્મમાં ભિન્ન ભિન્ન રહેલું દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ અને કર્મત્વને અપરસત્તા કહે છે. અહીં વિચારવાનું એ જ છે કે, સત્તામાં સત્ એવો ભાસ ખીજી સત્તા દ્વારા થાય છે કે સ્વયં થઈ જાય છે. જે ખીજી સત્તા દ્વારા થાય છે એમ વૈશેષિકા માને તો પછી ખીજી સત્તામાં સત્ એવો ભાસ ત્રીજી સત્તાથી અને ત્રીજી સત્તામાં ચોથી સત્તાથી, એમ માનતાં અનવસ્થા નામનું દૂપણુ આવશે, અને સ્વયં સત્ એવો ભાસ સત્તામાં માને તો તો પછી દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મમાં પણુ સ્વયં માની શકાશે, એટલે સત્તા માનવાની જરૂર નહિ પડે. વર્ણી દ્રવ્યાદિ પદાર્થ સત્સ્વરૂપે છે, તેમાં સત્તા સત્ એવો ભાસ કરે છે, કે અસત્ સ્વરૂપે છે તેમાં? જે સત્ સ્વરૂપે છે, તેમાં ભાસ કરે છે એમ કહેશે તો પછી સત્તા વિચારી રાંકડીએ શું કર્યું? કેમકે તે પદાર્થ તો સ્વયં સત્સ્વરૂપે જ હતા, અને જે અસત્ સ્વરૂપમાં સત્તા સત્ એવું ભાન કરાવે તો પછી શશ-શુંગ, ગર્ધભશુંગ આદિનો કેમ ભાસ નથી કરાવતી? એટલા માટે જ પૂર્વ પુરૂષોએ કહ્યું છે કે:—

સ્વતોડર્થોઃ સન્તુ સત્તાવત્, સત્તયા કિં સદાત્મનામ્ ।

અસદાત્મસુ નૈવા સ્યાત્, સર્વથાડતિપ્રસજ્જતઃ ॥

અર્થ:—અર્થો સ્વયં વિદ્યમાન છે, તો પછી સત્તા શું કરે છે, અને અર્થો સ્વયં વિદ્યમાન નથી તો પછી અતિપ્રસંગના કારણે સત્તા નકામી છે. આથી સિદ્ધ થયું કે, સામાન્ય — સત્તા-નામનો પદાર્થ પણુ મનઃકલ્પિત છે. હવે વિશેષ નામના પાંચમાં પદાર્થનો વિચાર કરીએ તો તે પણુ ટકી શકતો નથી. “અત્યન્તવ્યાવૃત્તિબુદ્ધિ-

હેતવો વિશેષા:” અત્યન્ત વ્યાવૃત્તિ બુદ્ધિ યાને પરસ્પર પૃથકપણાની બુદ્ધિના હેતુ સ્વરૂપે જે હોય તે વિશેષ કહેવાય છે. અહીં વિચારનું જોઈએ કે, વિશેષોમાં વિશેષ બુદ્ધિ સ્વયં થાય છે કે અપર વિશેષોદ્વારા, જે અપર વિશેષોદ્વારા માનીએ તો અનવસ્થા આવે છે, અને સ્વયં માનીએ તો દ્રવ્યમાં પણ સ્વયં વિશેષ બુદ્ધિ કેમ ન થઈ શકે? આવી રીતે વિશેષ પણ ઉડી જાય છે. હા, સામાન્ય-વિશેષાત્મક ઉભય સ્વરૂપ વસ્તુ માનવામાં કોઈ પ્રકારનો વાંધો નથી, એટલે દ્રવ્ય એક જ પદાર્થના સ્વરૂપમાં સામાન્ય વિશેષ તેના પર્યાયો છે, ભિન્ન નથી. હવે સમવાય નામના છઠ્ઠા પદાર્થનો વિચાર કરતાં તે પણ સાબિત થઈ શકતો નથી. તેનું સ્વરૂપ વૈશેષિકો નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

“અયુતસિદ્ધાનામાધારાધેયભૂતાનાં ય ઇહ પ્રત્યયહેતુઃ સ સમવાયઃ ।”

અર્થ:— હંમેશા ભેગા રહેતાર આધાર, આધેય ભૂત પદાર્થમાં જે ‘અહી’ એવા જ્ઞાનનો હેતુ તે સમવાય કહેવાય છે. તે એક અને નિત્ય છે. વિચાર કરીએ તો આ વાત પણ હવાઈ તરંગમાં મળી જાય છે, કેમકે સમવાય સમ્યન્ધ એક અને નિત્ય હોય તો પછી તેના સમ્યન્ધીઓ પણ એક અને નિત્ય થઈ જવા જોઈએ અને સમ્યન્ધી અનિત્ય હોય તો સમવાય પણ અનિત્ય સિદ્ધ થાય, કેમકે સમ્યન્ધ અને સમ્યન્ધી એવી રીતે જોડાએલા છે કે એકની નિત્યતામાં ખીજની નિત્યતા અને એકની અનિત્યતામાં ખીજની અનિત્યતા માનવી જ પડે. વળી સમવાય એ એક પ્રકારનો સમ્યન્ધ છે, અને તે દ્વિનિષ્ઠ હોવાથી બનેલી, દંડ અને દંડની જેમ, ભિન્નતામાં સિદ્ધ થઈ શકે તો પછી અયુતસિદ્ધ — અભિન્નમાં સમ્યન્ધ કેવી રીતે માની શકાય? મતલબ કે સમવાય પણ એક કલ્પિત વસ્તુ છે, એવી રીતે જ પદાર્થ ઉડી જાય છે. અને માત્ર એક દ્રવ્ય કાયમ રહે છે. દ્રવ્ય પણ જે નવ માનેલ છે, તે પણ ઉડી જાય છે, અને માત્ર ચાર જ કાયમ રહે છે. આમ સર્વજ્ઞ ભગવંત મહાવીર મહારાજના તત્ત્વજ્ઞાન સિવાયનું અન્ય તત્ત્વજ્ઞાન બંધ બેસતું તત્ત્વજ્ઞાન નથી. આ જ કારણથી ચૌદ વિદ્યાના જાણુ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ કરમાવે છે કે,

પક્ષપાતો ન મે વીરે, ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ધચનં યસ્ય, તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ:— પ્રભુ મહાવીર ઉપર મારે પક્ષપાત નથી તેમ કપિલ આદિ ઋષિઓ પર મને દ્વેષ નથી, જેમનું યુક્તિવાણું વચન હોય તેનું ગ્રહણ વ્યાજબી છે. મતલબ કે જનમથી આઠાણુ હોવા છતાં પરમાત્મા મહાવીરદેવનાં યુક્તિયુક્ત વચનોએ મને તેમનો ઉપાસક બનાવ્યો છે. પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવના વચનોની યુક્તિયુક્તતા એટલી પ્રખ્યાત છે કે તેથી ગૌતમસ્વામી આદિ જેવા પોતાની જાતને સર્વજ્ઞ માનનારા એકાદશ પ્રખર વિદ્યાનો પણ મુગ્ધ થયા હતા અને તુરત જ સેવકભાવ સ્વીકારી પ્રભુના હાથે જ તેમણે દીક્ષા લીધી હતી.

(અપૂર્ણ)

મંખલિપુત્ર ગોશાલ

લેખક—
મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી

(ગતાંકથી ચાલુ)

આનંદ દ્વારા ભગવાન મહાવીરને ભય ખતાવવો :

કોઈ દિવસ ગોશાળો હાલાહલા કુંભારણુને ત્યાં ઉતર્યો હતો. તેણે ભગવાન મહાવીરના આનંદ નામક નિર્ગ્રંથને જોયા. આનંદને પોતાની પાસે યોલાવી ગોશાળાએ કહ્યું : “ જૂઓ, તમારા ધર્માચાર્ય જ્ઞાતપુત્ર (મહાવીર) હવે મોટી ઉંમરના થયા છે. દેવ, મનુષ્ય અને અસુરોથી પૂજિત થયા છે. ‘ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ’ ‘ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ’ આવી તેમની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. ઠીક છે, આજે તેઓ જે મને કંઈ પણ કહેશે તો હું મારા તપસ્તેજથી તેમને આળીને ભસ્મ કરી દઈશ. તું જ, અને તારા ધર્માચાર્યને આ વાત કહે. ”

આનંદે ભગવાન મહાવીરસ્વામીની પાસે જઈને ગોશાળાનું કથન નિવેદન કર્યું, અને પૂછ્યું : ‘ શું ગોશાળો આવી રીતે અરિહંતને ભસ્મ કરવાનું સામર્થ્ય રાખે છે ? ’ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું : “ ગોશાળાની શક્તિથી અરિહંતની શક્તિ અનંતગુણી છે. હા, ગોશાળામાં ભસ્મ કરવાની શક્તિ છે, પણ તે અરિહંતોને નહિ. કેવળ તેમને તે દુઃખ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ”

ભગવાન મહાવીરે તે વખતે આનંદને કહ્યું : “ તમે જૂઓ, અને ગૌતમાદિ નિર્ગ્રંથોને કહો કે ગોશાળો આવે ત્યારે તેની સાથે કોઈ પણ જ્ઞાનનો વાર્તાલાપ ન કરે. ”

ગોશાળાનું ભ. મહાવીર પાસે આવવું અને સુનક્ષત્ર-સર્વાનુભૂતિને ભસ્મ કરવા :

થોડા સમયમાં જ હાલાહલા કુંભારણુને ત્યાંથી ગોશાળો ભ. મહાવીરસ્વામી પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો : “ હું આયુષ્મન ! કાશ્યપગોત્રીય ! ‘ મંખલિપુત્ર ગોશાળક મારો ધર્મશિષ્ય છે, ’ એ જે તમે કહો છો, તે ઠીક છે, પરંતુ તમારો શિષ્ય ગોશાળો તો મરીને કોઈ દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો છે. હું તો કૌંડિન્યાયન ગોત્રીય ઉદ્ધારી નામનો છું. મેં ગૌતમપુત્ર અણ્ડીના શરીરનો ત્યાગ કરીને, મંખલિપુત્ર ગોશાલકના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મારો આ સાતમો શરીરાન્તર પ્રવેશ છે. ”

ગોશાળાએ આમ કહીને પોતાના ભક્ષાન્તની કેટલીક વાતો કહી નાખી.

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું : “ તું તારા આત્મસ્વરૂપને શા માટે છુપાવે છે ? ગોશાલક, એમ ન કરવું જોઈએ. આમ કરવાને યોગ્ય તું નથી. ”

ભ. મહાવીરના આ વચનથી ગોશાળાની ગરમીનો પારો વધી ગયો. તે ભગવાન મહાવીરનાં તિરસ્કાર અને અપમાન કરવા લાગ્યો. અને બકવા લાગ્યો : ‘ હું માનું છું કે તું હવે નષ્ટ થયો છે. હવે તારું અસ્તિત્વ નથી. ’

કંઈ પણ કહ્યા વગર ભગવાન મહાવીરસ્વામી આ સહન કરતા રહ્યા. સહન કરવામાં તેઓ સમર્થ હતા. પરંતુ સર્વાનુભૂતિ નામના અણુગારથી પોતાના ગુરુદેવનું

અપમાન જોઈ ન શકાયું. તે ગોશાળાની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યા : ‘ગોશાળક, ધર્મનું એક વચન સંભળાવનારનો પણ ઉપકાર ભૂલાય નહીં. જ્યારે તું વિચાર તો કર, ભગવાન મહાવીરે તો તને દીક્ષા આપી તારો શિષ્યરૂપે સ્વીકાર કર્યો; તને શિક્ષિત કર્યો, અહુશ્રુત કર્યો, છતાં તું ભગવાનની સાથે અનાર્થપણાનું આચરણ કરે છે?’

અસ, ગોશાળો સર્વાનુભૂતિ અનગાર ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થયો, અને પોતાની શક્તિથી તેને આળીને ભસ્મ કર્યો. આવી જ રીતે સુનક્ષત્ર નામક અનગારને પણ આળીને ભસ્મ કર્યો.

પુનઃ તે મહાવીરસ્વામી પાસે જઈને આક્રોશ કરવા લાગ્યો. ભગવાને તેને પૂર્વકૃત ઉપકારો યાદ કરાવ્યા, પરંતુ એથી તો એ વધારે વીર્યો અને પોતાના શરીરમાંથી તેજોલેશ્યા કાઢી; પરંતુ તે તેજોલેશ્યા ભગવાનને આળવાને માટે સમર્થ ન થઈ. આમતેમ ચક્કર ખાઈને ખુદ ગોશાળાના શરીરને આળતી તેના જ શરીરમાં પુનઃ પેસી ગઈ. ગોશાળો શરમિંદો થઈ ગયો. છતાં તે કહે છે; ‘હે આયુષ્યમન, મારી તેજોલેશ્યાથી પરાભવ પામીને છ મહીનાની અંદર દાહની પીડાથી તું છદ્મસ્થ અવસ્થામાં જ મરીશ.’ ભગવાને કહ્યું, ‘ગોશાળક, હજુ તો હું સોળ વર્ષ સુધી જિનપણામાં વિચરીશ. પરંતુ તું તો તારી તેજોલેશ્યાથી સ્વયં પરાભવ પામીને સાત રાત્રિની અંતે પિત્તજ્વરથી પીડિત થઈને છદ્મસ્થાવસ્થામાં જ કાળ કરીશ — મરીશ.’

ગોશાળાનું પરાસ્ત થવું અને તેના શિષ્યોનું ભગવાન મહાવીર પાસે જવું :

પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ નહિ થવાના કારણે અને પોતાની તેજોલેશ્યા નિષ્ફળ જવાના કારણે ગોશાળો હવે શક્તિહીન બની ગયો હતો. હવે ભ. મહાવીરના કેટલાયે શ્રમણો ગોશાળાની પાસે જઈને, તેના મતની વિરુદ્ધ પ્રશ્નોત્તર કરવા લાગ્યા — તેનાથી પ્રતિકૂલ વચનો કહેવા લાગ્યા. પરંતુ ગોશાળો નિરુત્તર જ રહ્યો — વાસ્તવિક ઉત્તર કંઈ ન આપી શક્યો. આથી તે પોતે ગુસ્સે પણ અહુ થયો. પરિણામ એ આવ્યું કે, ગોશાળાના ઘણા શિષ્યો — અનુયાયીઓ ભગવાન મહાવીરની પાસે ગયા, અને તેમને વંદન — નમસ્કાર કરી, તેમના આશ્રમમાં રહીને વિચરવા લાગ્યા. આજીવિકમતના થોડાક સ્થવિરો ગોશાળા પાસે પણ રહ્યા.

ગોશાળાની અનુચિત પ્રવૃત્તિ :

ગોશાળો હાલાહલા કુંભારણને ત્યાં હવે રહે છે. તેને છેલ્લા દિવસોમાં શરીરમાં અતિદાહ ઉત્પન્ન થયો. અને તેથી દાહને શાંત કરવા માટે તે હાથમાં કેરી લઈ ચૂસે છે, મઘપાન કરે છે, વારંવાર ગાય છે, નાચે છે અને વારંવાર હાલાહલા કુંભારણ ઉપર પાણી ઉછાળતો, માટીના વાસણમાં રહેલા ગંદા પાણીથી પોતાના શરીરનું મિચ્છન કરે છે. વળી પોતાની આ સાવધપ્રવૃત્તિને નિરવધ અતાવવા માટે પાણીના જુદા જુદા ભેદો અતાવે છે. અર્થાત્ પોતે જે પાણીનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે, તે નિર્દોષ છે, એવું સમજાવવાની કોશીશ કરે છે.

ગોશાળાનો અન્તિમ સમય, પશ્ચાત્તાપ અને સત્યપ્રકાશ :

ગોશાળાને જ્યારે પોતાનો અન્તિમ સમય માણુમ પડ્યો, ત્યારે તેણે પોતાના આજીવિક સ્થવિરોને પાસે બોલાવી આદેશ કર્યો કે, “જ્યારે હું કાળધર્મ — મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરું, ત્યારે મને સુગંધીવાળા પાણીથી સ્નાન કરાવજો, ગોશીર્ષ વંદનથી મારા શરીરનું વિલેપન કરજો, મહામૂલ્ય એવું હંસના ચિહ્નવાળું પટ — શાટક મને પહેરાવજો,

સર્વાલંકારથી વિભૂષિત કરજો, અને રાજમાર્ગમાં મોટી ઉદ્દેશપણા પૂર્વક એમ કહેવા પૂર્વક મારા શરીરને બહાર કાઢજો કે 'મંખલીપુત્ર ગોશાળક આ અવસર્પિણીમાં ચોવીસમો — અન્તિમ તીર્થ' કર થઈને સિદ્ધ થયો છે."

પરન્તુ ગોશાળાનો આ આદેશ અન્તિમ સમય સુધી સ્થિર ન રહ્યો. સાત રાત્રિ વ્યતીત થતાં જ, ગોશાળાના આત્મામાં સત્યનો પ્રકાશ થયો. દાહથી પીડિત થયેલા ગોશાળાને અન્તિમ સમયમાં પોતાનાં પૂર્વકૃત અનુચિત કાર્યોનો પશ્ચાત્તાપ થયો, "અરે, હું 'જિન' નહિં, છતાં 'જિન' તરીકે પ્રલાપ કરતો રહ્યો, મેં શ્રમણોનો ઘાત કર્યો. હું શ્રમણોનો વિરોધી થયો. હું મંખલિપુત્ર ગોશાલક છું. છતાં મેં ઘણી અસહભાવના કરીને પોતાને અને ખીન્નઓને બ્રાન્તિમાં નાખ્યા. હું છદ્મસ્થાવસ્થામાં જ કાળ કરીશ. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર 'જિન' છે," આવી રીતે પશ્ચાત્તાપ કરતાં આજીવિક સ્થવિરોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને અનેક શપથ આપવા પૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું:

"જીઓ, હું જિન નથી. હું શ્રમણોનો ઘાત કરવાવાળો મંખલિપુત્ર ગોશાલક છું. હું છદ્મસ્થાવસ્થામાં જ કાળ કરીશ. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જિન છે. એટલા માટે હે દેવાનુપ્રિય, જ્યારે હું કાળધર્મને પ્રાપ્ત કરું, ત્યારે મારા કાળ પગને દોરથી બાંધીને મારા મ્હોંમાં ત્રણવાર ધૂંકજો. અને શ્રાવસ્તિ નગરીના જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ઉદ્દેશપણાપૂર્વક એમ કહેજો કે, 'મંખલિપુત્ર ગોશાળક 'જિન' નહિ હોતો. તે શ્રમણોનો ઘાત કરવાવાળો મંખલિપુત્ર ગોશાળ છદ્મસ્થાવસ્થામાં જ કાળધર્મ પામ્યો છે. 'જિન' તો શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જ છે.' એમ કરીને મને બહાર લઈ જજો."

આ આદેશ આપતાં આપતાં ગોશાળાએ પોતાનું શરીર છોડ્યું:

ગોશાળાએ પોતાના અનુયાયિઓને શપથ આપીને ઉપર્યુક્ત કાર્ય કરવાનું કહ્યું હતું. અતએવ પ્રતિજ્ઞાપાલનને માટે હાલાહલા કુંભારણના સ્થાનમાં તેના અનુયાયિઓએ 'શ્રાવસ્તિ' નું આલેખન કર્યું; અને ગોશાળાને પગથી બાંધી, ત્રણ વાર મુખમાં ધૂંકી, જેવી રીતે ગોશાળાએ કહ્યું હતું તેવી જ રીતે ગોશાળાની આજ્ઞાને પૂરી કરી. તે પછી વિધિપૂર્વક ગંધોદકથી સ્નાન કરાવીને, મોટી ધૂમધામ પૂર્વક શ્રાવસ્તિ નગરીમાં થઈને તેના શરીરને બહાર કાઢવામાં આવ્યું.

આવી રીતે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના કથનાનુસાર પોતાની જ તેજે લેશ્યાના પ્રતાપથી ગોશાળાનો, યરાયર સાત રાત્રિ વ્યતીત થતાં, શરીરાન્ત થયો.

ભગવાન મહાવીરને કષ્ટ :

ગોશાળાની તેજેલેશ્યાના પ્રસંગને જ મહીના વ્યતીત થયા નહોતા. એટલામાં ભગવાન મહાવીરસ્વામી જે વખતે મેઠિકઆમના સાણુકોષ્ટક નામના ચૈલમાં પધાર્યા, તે વખતે ભગવાનને અસહ્ય પિત્તજ્વર થયો. અને તેના કારણે ઘણો દાહ થયો. અને લોહીયુક્ત દસ્ત પણ થયા. લોહીને શંકા થઈ કે ભગવાન મહાવીર જરૂર કાલધર્મ પામશે. પરન્તુ ભગવાને કહ્યું. 'હું હજી સોલ વર્ષ પર્યન્ત કાળ કરીશ નહિ.' તે પછી સિંહ નામના અણુગાર મેઠિકઆમમાં જઈને રેવતી નામની ગૃહસ્થિનીને ત્યાંથી દાહને શમન કરવાવાળો બીજેરાપાક લઈ આવ્યા. આને આરોગવાથી ભગવાનને રોગ શાન્ત થયે.

ગોશાળાનું વચન જૂહું પડ્યું અને ભગવાન મહાવીરનું વચન સાચું થયું. સંપૂર્ણ

ચંપાપુરી મહિમા

લેખક
આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયપદ્મસૂરિજી

ચંપાપુરી નગરીમાં
બનેલી કેટલીક
ધાર્મિક ઘટનાઓનું
સંક્ષિપ્ત વર્ણન

અ યોધ્યાનગરી અને કૌશાંબીનગરીની માફક આ શ્રી ચંપાપુરી પણ મહાપ્રાચીન નગરી ગણાય છે. આ નગરીમાં શ્રી તીર્થંકર દેવનાં પાંચે કલ્યાણકો થયાં છે.

શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીનાં પાંચ કલ્યાણકો :

વર્તમાન ચૌવીશીના બારમા તીર્થંકર શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીમહારાજ — દશમા પ્રાણુત દેવલોકના વીસસાગરોપગમ સુધીનાં દેવતાઈ સુખો ભોગવી, જેક સુદિ જીવને દિવસે આ નગરીમાં સુપૂજ્ય રાગ્નની શ્રી જ્યારાણીની કુક્ષિમાં આવ્યા. તે ચ્યવન કલ્યાણક થયું. કુંભરાશિ અને શતભિષક નામના નક્ષત્રમાં કાર્તિક વદિ ચૌદશે આ નગરીમાં જ તેઓ જન્મ પામ્યા. એટલે તે બીજું કલ્યાણક થયું. ૭૦ ધનુષ્ય પ્રમાણ કાયાવાલા પ્રભુ શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામી મહારાજએ કુમાર અવસ્થામાં છઠ્ઠે તપ કરીને ૬૦૦ પુરુષોની સાથે આ નગરીના પાડલ વૃક્ષની નીચે ઢાગણ સુદિ પૂનમે પરિત્ર-મંચમ ગ્રહણ કર્યું. ત્યારે તેઓ ચતુર્થ જ્ઞાન પામી ચંડિનાણી થયા. આ ત્રીજું કલ્યાણક થયું. પહેલું પારણું તેમણે સુનંદ શેઠને ઘેર કર્યું, ત્યાં પંચાદિવ્ય પ્રકટયાં. એક માસ જ્ઞાનસ્થપણે વિચર્યા બાદ મહાસુદિ બીજે જીવતપમાં રહેલા પ્રભુને—આ જ નગરીમાં કેવલજ્ઞાન પ્રકટ થયું, જેથી પ્રભુ સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી કહેવાયા. આ તેમનું ચોથું કલ્યાણક થયું.

પ્રભુદેવને શ્રી સુભ્રમ આદિ ૬૬ ગણધરો હતા. વૈક્રિયલગ્નિધના ધારક મુનિવરો ૧૦૦૦૦, વાદીઓ ૪૭૦૦, અવધિજ્ઞાની ૫૪૦૦, કેવલી ૬૦૦૦, ચંડિનાણી મુનિવરો ૬૫૦૦, અને ૧૨૦૦ ચૌદપૂર્વી મુનિઓ હતા. તથા બોતેરહમ્મર સાધુઓ, અને શ્રી ધરણી આદિ એક લાખ સાધ્વીઓનો પરિવાર હતો. શ્રાવકો ૨૧૫૦૦૦ હતા અને શ્રાવિકાઓ ૪૩૬૦૦૦ હતી. બોતેરલાખ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં પ્રભુ આ નગરીમાં ૬૦૦ મુનિવરોની સાથે, માસિક અણુશણ કરી, અષાડ સુદિ ચૌદશે, મુક્તિને પામ્યા. આ પ્રભુનું પાંચમું કલ્યાણક થયું.

રેહિણી રાણીની મુક્તિ :

આ પ્રભુદેવના મધવ નામના પુત્રને લક્ષ્મી નામની પુત્રી હતી. તે લક્ષ્મીને આઠ પુત્રો અને રેહિણી નામની પુત્રી હતી. નૃપતિ શ્રી અશોકે આ રેહિણીને પટ્ટારાણીપદે સ્થાપન કરી હતી. રેહિણી રાણીને ૮ પુત્રો અને ૪ પુત્રીઓ હતી. આ રેહિણીએ પ્રભુદેવનાં રૂપકુંભ અને સ્વર્ણકુંભ નામના બે મુનિવરોની દેશના

સાંભળતાં પોતાના દુઃખનું કારણ કર્મની ખીના અને પૂર્વભવમાં આરાધેલા શૈલિણી તપની ખીના જાણીને ઉજમણાનો વિધિ સાચવવા પૂર્વક તે તપને મહિમા વધાર્યો અને સપરિવાર મુક્તિ પદ પણ મેળવ્યું. આ પુનિત ઘટના પણ આ શ્રી અંબાનગરીમાં જ બની હતી.

કરકંડુ રાજનો સંબંધ :

કાદંબરી અટવીમાં કલિગિરિની પાસે કુંડ નામના સરોવરને કાંઠે શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ ન્યાં કાઉરસગ ધ્યાને રહ્યા હતા, ત્યાં જોણે કલિકુંડ નામના તીર્થની સ્થાપના કરી હતી, તે શ્રી કરકંડુ રાજ પણ પૂર્વે આ નગરીમાં રાજ્ય કરતા હતા.

મહાસતી સુભદ્રાનું શીલમાહાત્મ્ય :

ન્યારે આ નગરીના ચારે દરવાજા સજ્જડ બંધ થયા અને તેને ઉઘાડવાને કોઈ પણ સમર્થ થયું નહિ, ત્યારે સતી સુભદ્રાએ કાયા સૂતરના તાંતણાથી ચાલણીમાં, શીલના પ્રભાવે, દૂવામાંથી જલ કાઢી તેને દરવાજા ઉપર છાંટી ત્રણ દરવાજા ઉઘાડ્યા હતા. એથો દરવાજો ખીજી સતી સ્ત્રીની પરીક્ષા માટે ન ઉઘાડ્યો, ધણા વખત સુધી એથો દરવાજો બંધ રહ્યો. કાલાન્તરે વિક્રમ સં. ૧૩૬૦ ની સાલમાં લક્ષ્ણાવતી નગરીને (આદશાહ) હમ્મીર શ્રી સુરત્રાણ સમસદીન — (પોતે વસાવેલા) શંકરપુરને કિલ્લો બંધાવવા માટે અહીંથી પાપાણ લઈ જવાના પ્રસંગે આ દરવાજાને પણ લઈ ગયો.

પ્રત્યેકબુદ્ધ કરકંડુની ઘટના :

રાજ દધિવાહનને પદ્માવતી નામની રાણી હતી. તે રાણીને પુત્ર-ગર્ભના પ્રભાવે એવો દોહલો ઉપજ્યો કે “હું રાજની સાથે હાથી ઉપર બેસી મોટા જંગલમાં ફરું” આ દોહલો પૂર્ણ કરવાને રાજ દધિવાહન રાણી સહિત હાથી ઉપર બેસી વિશાલ અરણ્યમાં ફરવા નીકળ્યા. તે પ્રસંગે હાથીની અંબાડી ઉપરથી ખસી જવાથી રાજએ જાડની ડાળીનું આલંબન લીધું, રાણી ગર્ભના કારણે અશક્ત હોવાથી તે વખતે નહિ ઉતરતાં હાથી ઉપર જ જંગલમાં આગળ ચાલી. ધણે દૂર જતાં હાથી ઉભો રહ્યો ત્યારે રાણીએ ધીમે ધીમે નીચે ઉતરી પુત્ર પ્રસવ્યો. તેનું નામ કરકંડુ પાડ્યું, અને તે ભવિષ્યમાં રાજ થયો. એની માતા પદ્માવતીએ પ્રભુને પવિત્ર ઉપદેશ સાંભળીને વૈરાગ્ય ભાવે ભાગવતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ન્યારે કરકંડુ રાજ અજાણતાં કલિંગ દેશમાં પિતાની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો, ત્યારે આ સાધ્વી પદ્માવતીએ પિતા દધિવાહનની ઓળખાણ આપી તેને યુદ્ધ કરતાં અટકાવ્યો. આ રાજ કરકંડુને એક વૃદ્ધ બળદ જોઈ સંસારની અસારતાનું ભાન થયું એટલે તેઓ સંયમ લઈ પ્રત્યેકબુદ્ધ થયા અને છેવટે મોક્ષે ગયા. આ પ્રત્યેકબુદ્ધ કરકંડુ મહર્ષિને શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રની ટીકામાં પૂન્યપાદ આચાર્ય પુરંદર શ્રી અભયદેવસુરિ મહારાજે પ્રત્યેકબુદ્ધ સિદ્ધના વર્ણનમાં દૃષ્ટાંત તરીકે બતાવ્યા છે.

(અપૂર્ણ)

હસ્તલિખિત પ્રતિઓ અને સૂચીપત્રો

લેખક:—પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, એમ. એ.

“ ये लेखयन्ति जिनशासनपुस्तकानि,
व्याख्यानयन्ति च पठन्ति च पाठयन्ति ।
शृण्वन्ति रक्षणविधौ च समद्रियन्ते,
ते देवमर्त्यशिवशर्म नरा लभन्ते ॥ ”

— ઉપદેશ તરંગિણી (પૃ. ૧૩૯)

હસ્તલિખિત પ્રતિનો અર્થ ‘હાથે લખેલી નકલ’ એવો થાય છે ખરો, પરંતુ ગમે તેવા લખાણને માટે એ શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરતાં અર્થાત્મક લખાણને માટે એનો પ્રયોગ કરાય છે. અર્થોના અમુદ્રિત અને મુદ્રિત એવા જે જે વિભાગો પડી શકે છે તેમાંના પહેલા વિભાગના અર્થો ‘હસ્તલિખિત પ્રતિ’ કહેવાય છે કે જે ઉપરથી, એની છાપેલાં પુસ્તકોથી ભિન્નતા આપોઆપ સૂચવાઈ જાય છે. હસ્તલિખિત પ્રતિને માટે ‘હાથપોથી’ એવો પણ પ્રયોગ કરાય છે. એને અંગ્રેજીમાં “Manuscript” કહેવામાં આવે છે.

ઉત્પત્તિ — જ્યારથી લિપિ અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી જ, લિખિત પ્રતિનો જન્મ થયો એમ માનવું જેમ અનુચિત છે તેમ ઈ. સ. ની પૂર્વે કોઈ પ્રતિ લખાઈ જ નથી એમ માનવું પણ અનુચિત છે. શ્રી **ઋષભદેવે** પોતાની પુત્રી **આહીને** જમણા હાથ વડે ૧૮ લિપિઓ શીખવી હતી એમ જૈન પરંપરાનું કહેવું છે. આ વાતને આધારે એમ કહી શકાય કે પ્રથમ તીર્થંકરના ગણધરોએ જે દ્વાદશાંગી રચેલી તેને યાદ રાખવા માટે કે તેનું વિવરણ નોંધી રાખવા માટે હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો કોઈકે ઉપયોગ કર્યો હોય તો ના નહિ. એ અતિ પ્રાચીન સમયની વાત આજુ પર રાખી શ્રી **મહાવીરસ્વામી**ના સમયની વાત વિચારીએ તો ઈ. સ. પૂર્વે પાંચમા જીકા સૈકામાં હસ્તલિખિત પ્રતિઓ હોય એમ માનવાને કશો જ વાંધો જણાતો નથી. શ્રી **ઈન્દ્રભૂતિ** વગેરે ગણધરોએ જેમ દ્વાદશાંગી રચી તેમ એમના સમસમયી અન્ય મુનિવરોએ પ્રકીર્ણકો રચ્યાં. એ તમામ અર્થો ગમે તેવા શિષ્યો પણ સારી રીતે યાદ રાખી શકે તેમ ન હોઈ એમાંના કેટલાક જરૂર? લિપિબદ્ધ થયા હોવા ન્નેઈએ. જે કે લિપિબદ્ધ પુસ્તકોના ઉપયોગ કરતાં મોટેથી શીખવવાની પ્રથા ઘણા ઘાંખા વખત સુધી—લગભગ શ્રી **દેવાઈંગણિ** ક્ષમાશ્રમણના સમય સુધી ચાલુ રહી હશે. **તત્સવાર્થાધિગમશાસ્ત્ર**ની લાખ્યાનુસારિણી ટીકા રચનારા શ્રી **સિદ્ધસેનગણિ**ના સમયમાં

૧ લિપિનું જ્ઞાન શ્રી **મહાવીરસ્વામી**ના સમયમાં ન હતું એમ કહેનાર, શ્રુતજ્ઞાનના વિભાગો પૈકી અક્ષરશ્રુતતા લખ્યક્ષર નામના ભેદનો અપલાપ કરે છે એમ માનવું પડશે.

હસ્તલિખિત પ્રતિઓનો વ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો હતો એમ એમની રચેલી ટીકાની પ્રશસ્તિતા નિમ્ન લિખિત —

“યત્ર સ્થિતં પ્રવચનં પુસ્તકનિરપેક્ષમક્ષતં વિમલમ્ ।
શિષ્યગણસમ્પ્રદેયં જિનેન્દ્રવક્ત્રાદ્ વિનિષ્ક્રાન્તમ્ ॥૨ ॥”

પદ્ય ઉપરથી અનુમાન્ય છે.

પ્રતિમાં સુધારા વધારા કરવાની શૈલી — લખતાં લખતાં કોઈ નકામો અક્ષર કે શબ્દ લખાઈ જાય તો પછી તે છેકી નાખવા માટે મોટે ભાગે પીળા રંગની હડતાલ વાપરવામાં આવે છે. કોઈક વાર સફેદ રંગની પણ કોઈ ચીજ વાપરેલી જોવાય છે. આ પ્રમાણે હડતાલ વગેરે ન વાપરતાં કેટલીક વાર જે અક્ષર ન જોઈતો હોય તેને માથે મીઠું મૂકવામાં આવે છે અને એ દ્વારા એ નિરર્થક છે એમ સૂચવાય છે. અક્ષરને નિરર્થક સૂચવવા એની આસપાસ ગોળ કુંડાળું પણ ફરતું હોય એમ નૈપથ્યરિત (સ. ૧, શ્લો. ૧૪) માં વપરાયેલ ‘કુંડલના’ શબ્દની નોંધ ઉપરથી જણાય છે, પરંતુ આ વિશિષ્ટતાવાળી કોઈ જૈન પ્રતિ હજી સુધી મારા જોવા-જાણવામાં આવી નથી. અક્ષરોનો વિનિમય સૂચવવા ૧ ને ૨ એવા અંક એના ઉપર લખાય છે.

લિપિ — ઘણાખરા જૈન ગ્રંથો જૈન લિપિમાં લખાયેલા જોવાય છે. એ લિપિ દેવનાગરીને મોટા ભાગે મળતી આવે છે, પરંતુ કેટલાક અક્ષરો-ખાસ કરીને જોડાક્ષરો લખવાની જ પદ્ધતિ જુદી છે. એથી તો કોઈક વાર વિદ્વાનોની ભૂલ થઈ છે. દાખલા તરીકે ડૉ. વેખરે વ ને વ્ય સમજી લીધા. જુઓ અર્લિન રાજકીય પુસ્તકાલયની હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું એમણે તૈયાર કરેલું વિસ્તૃત અને વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર (પૃ. ૫૭૭, પંક્તિ ૨૪).

- આજુ રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર ઠ ને વ સમજી તે પ્રમાણે તેમણે એમના સૂચીપત્રમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. જુઓ પૃ ૭૨૨ (ક્રમાંક ૧૫૩૭) અને પૃ. ૭૧૯ (ક્રમાંક ૧૭૮૦). જૈન પ્રતિઓમાં જે વ્ર લખાય છે તે વ્ર સમજવાનો હોય છે એ વાત ડૉ. વેખરના ધ્યાનમાં નહિ હોવાથી તેમને હાથે સ્ખલના થઈ છે. જુઓ પૃ. ૫૭૬, પંક્તિ ૧૪; પૃ. ૫૨૫ વગેરે. હાલમાં ઘણાખરા જૈન ગ્રંથો દેવનાગરી લિપિમાં જ છપાઈને બહાર પડે છે. એથી ભય રહે છે કે ધીરે ધીરે જૈન લિપિ લુપ્ત થઈ જશે. જૈન તત્ત્વાદર્શી, લીમસી માણેક તરફથી બહાર પડેલ પંચપ્રતિકમણસૂત્ર, પં. હીરાલાલ હંસરાજ તરફથી બહાર પડેલાં કેટલાંક પુસ્તકો, અને “જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા”નાં કેટલાંક પુસ્તકો જૈન લિપિમાં બહાર પડેલાં છે. જ્યારે એક બાજુ જૈનો મોટે ભાગે પોતાની લિપિ તરફ ઉપેક્ષા કરતા જોવાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ પ્રો. કીથદ્વારા સંપાદિત “ધન્ડિયા ઓફીસના પુસ્તકાલયગત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હસ્તલિખિત પ્રતિઓના વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર”માં જૈન લિપિને સ્થાન અપાયેલું છે.

સાચવણી :— હસ્તલિખિત પ્રતિઓ કેટલી બધી ઉપયોગી છે તે વિષે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. મહત્ત્વ શાળી પ્રતિઓ બરાબર સચવાઈ રહે તે માટે યોગ્ય

પ્રયંધ થવો ઘટે. પ્રતિના માપનાં એ જડાં પૂડાં (કાડાં ઓડાં) કાપી^૧ એ એની વચ્ચે પ્રતિ રાખી એની આસપાસ માપસરનું મજબૂત કપડું વીંટાળવું. પછી એ કપડાને એ કસ રાખી તે અરાયર આંધવી. કપડાના મધ્ય ભાગના ઉપર એક કાગળ ચોંટાડી તેમાં અંધનું નામ, તેના કર્તાનું નામ, વિષય, રચનાસંવત અને લેખનવર્ષ ઇત્યાદિ મુખ્ય મુખ્ય વિગતોનો ટુંકમાં ઉલ્લેખ કરવો.

પ્રતિનું કોઈ પાતું ફાટી ગયું હોય તો Adhesive tape paper and linen કે એના જેવો પાતળો કાગળ ચોંટાડવો. એટલે એ ચોંટાડવા છતાં એમાંથી અક્ષર દેખી શકાશે. પ્રતિની કોર ધસાઇ જતી હોય તો ત્યાં કાગળની નાની નાની પટ્ટીઓ લગાડવી, પરંતુ આવું કાર્ય કરતાં લખાણનો જરાયે ભાગ સદાને માટે ઢંકાઈ ન જાય તે તરફ પૂરતું લક્ષ્ય આપવું.

તાડપત્રની પ્રતિ સચવાઈ રહે તે માટે આસપાસ એના માપના એ લાકડાનાં પાટિયાં — ચીપો રાખવી. એ પાટિયામાં પ્રતિ મૂકી તેની આસપાસ કાગળ લપેટવો, અને એની આસપાસ કાગળ ન કપાઈ જાય તેવી રીતે દોરી આંધવી. પછી એ રીતે તૈયાર કરેલી પ્રતિ એના માપના અને મજબૂત એવા ડબ્બામાં મૂકવી. એમાં મૂકતાં પહેલાં ડબ્બાના લગભગ અન્ને છેડા આગળ એકેક લેધર કલાસની પટ્ટી રાખવી. એ અને પટ્ટીઓના અને છેડા અરાયર બહાર રહે એવી રીતે પ્રતિ ડબ્બામાં મૂકવી જેથી પ્રતિ કાઢવી હોય તો પટ્ટીના છેડા પકડીને પ્રતિ બહાર કાઢી શકાય.

કોઈ પ્રતિ સચિત્ર હોય અને જે તેમાંનું ચિત્ર ઐતિહાસિકાદિ દષ્ટિએ મહત્વનું હોય તો એ ચિત્ર નષ્ટ થઈ જાય એ પૂર્વે એનો પ્રતિકૃતિ (ફોટો) કરાવી લેવી જોઈએ. એ જ પ્રમાણે બીજા કોઈ મહત્વશાળી અંધની વિરલ પ્રતિ નાશ પામી જાય તે પૂર્વે તેની પણ પ્રતિકૃતિ કરાવી લેવાવી જોઈએ.^૨

પ્રતિઓ રાખવાનું સ્થળ — હસ્તલિખિત પ્રતિઓ એ આપણા પૂર્વજો તરફથી આપણને મળેલો અમૂલ્ય વારસો હોઈ તે જળવાઈ રહે અને આગ વગેરેથી તેનો નાશ ન થાય તે માટે એ પ્રતિઓને fire-proof મકાનમાં જ્ઞાનમંદિરમાં વ્યવસ્થિત રીતે કબાટોમાં રાખવી જોઈએ. એ મંદિરના જે ભાગમાં પ્રતિઓ હોય ત્યાં બીડી પીવાની કે ઉઘાડો દીવો^૩ રાખવાની સખત મનાઈ હોવી જોઈએ. થોડે થોડે દિવસે કબાટમાંથી પ્રતિઓ કાઢી તેનું સમુચિત રીતે પ્રતિલેખન થવું ઘટે, નહિ તો ઉધઈ વગેરેથી પ્રતિઓનો નાશક નાશ થાય. અત્ર એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે છતી શક્તિએ દેવદ્રવ્યને ખવાઈ જતું ન અચાવનાર દોષને પાત્ર ઠરે છે તેમ આ જ્ઞાનરૂપ દ્રવ્યની ઉપેક્ષા કરનાર પણ પાપનો ભાગી બને છે.

૧. સરખાવો 'ક'બિકા'નો અર્થ

૨. દાખલા તરીકે ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિર તરફથી જેનિપાહુડની પ્રતિકૃતિ તૈયાર કરાવાઈ છે.

૩. મને યાદ છે ત્યાં સુધી ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિરમાં જે વિશાલકાય ચોરડામાં પ્રતિઓ રાખી છે ત્યાં વીજળીની અત્તી પણ નહિ રાખવાની સરકારની ભલામણ છે.

ઉપયોગ — હસ્તલિખિત પ્રતિઓ કેવળ પ્રદર્શનરૂપે જ નથી. એ કંઈ શોભાના ગાંઠિયા નથી. સંપાદનાક્રિયા માટે એ અપમાં આવવી જોઈએ અને તેમાં જ એનું અરેખરું ગૌરવ સમાયેલું છે. બાકી ભાંડારમાં પ્રતિઓને ગોંધી રાખવાથી ખાસ લાભ નથી, કેમકે ગમે તેટલી મહેનત લઈને સાચવી રાખેલ પ્રતિ ઉપર પણ કાળ પોતાનો પંજો જમાવ્યા વિના રહેનાર નથી. તેથી એને હાથે એ નષ્ટ થઈ જાય તે પૂર્વે એ અપમાં આવે અને જરૂર જણાયતો એની ખીજી નકલ ઉતરાવી લેવાય તે વધારે ઈચ્છના યોગ્ય છે. યોગ્ય સંપાદકને પણ જો એ ન મળી શકે તો કહેવું પડશે કે જે વારસો સાહિત્યરસિક વિદ્વાનોને માટે પૂર્વજો મૂકી ગયા છે તેમાંથી તેમને વિના કારણ વંચિત કરવામાં આવે છે. ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિરને વહીવટ માટે સોંપાયેલી અને સરકારી મિલકતરૂપ એવી પ્રતિઓ છેક યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનોને પણ અમુક શરતોએ મળી શકે છે એટલું જ નહિ પણ, પ્રતિ એ કટકે ન આપતાં એકી વખતે આખી અપાય છે. એ પ્રમાણેની ઉદારતા પૂર્વક આપણા તમામ ભાંડારોના માલીકો પણ વર્તે અને જૈન સાહિત્યના પ્રચારાર્થે દ્વારા ઉપાર્જિત-થતું પુણ્ય હાંસલ કરે એમ સૌ કોઇ ઇચ્છે.

સૂચીપત્રો

અત્યાર સુધીમાં વિવિધ સ્થળેથી હસ્તલિખિત પ્રતિઓનાં સૂચીપત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાંનાં કેટલાંકમાં તો બહુ જ ઓછું વર્ણન છે. **ભાંડારકર પ્રાચ્ય વિદ્યા સંશોધન મંદિરના** પુસ્તકાલયમાં જૈનોને લગતાં નીચે મુજબનાં સૂચીપત્રો છે:—

(૧-૬) પ્રો. **પિટર્સનના** છ હેવાલો, (૭) ડો. **કિલહોર્નના** હેવાલ, (૮) ડો. **વેબરનું** વર્ણનાત્મક સૂચીપત્ર, (૯) જૈન **ગ્રંથાવલી**, (૧૦) રાયબહાદુર હીરાલાલ કૃત “મધ્ય પ્રાંત ને બિહારને લગતું સૂચીપત્ર” (૧૧) જેસલમેરીય ભાંડાગારસૂચી, (૧૨) જૈન ગુર્જર કવિઓ ભા. ૧, (૧૩) **આઉક્રેક્ટકૃત** સૂચીપત્રોનું સૂચીપત્ર, (૧૪) “લીમડીના જૈન જ્ઞાનભાંડારની હસ્તલિખિત પ્રતિઓનું સૂચીપત્ર.”

આ પૈકી (૧) જૈન ગ્રંથાવલી, (૨) જૈન ગુર્જર કવિઓ, (૩) જેસલમેરીય ભાંડાગારીય સૂચીપત્ર, (૪) રાયબહાદુર હીરાલાલ કૃત મધ્ય પ્રાંત અને બિહારને લગતું સૂચીપત્ર તેમજ (૫) લીમડીના સૂચીપત્રમાં પ્રાયઃ જૈન હસ્તલિખિત પ્રતિઓ વિષે જ નિર્દેશ છે, પરંતુ એમાં ખુદ આપણી કોમ તરફથી જ બહાર પડેલાની સંખ્યા અતિ અદ્ય છે. જૈન ગ્રંથાવલી અને જૈન ગુર્જર કવિઓ શ્રીમતી જૈન સ્વેતાંબર કોન્કરન્સ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, ન્યારે લીમડીના ભાંડારનું સૂચીપત્ર શ્રીમતી આગમેહ્ય સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ ત્રણ ગુજરાતી ભાષામાં છે. જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં એક ભુની ટીપ છપાયેલી છે. આ ઉપરાંત કોઇ વ્યવસ્થિત સૂચીપત્ર હોય તો એ મારા ખાસ જાણવા કે જોવામાં આવ્યું નથી.^૧

અપૂર્ણ

^૧ દિગંબરો તરફથી કેટલાંક સૂચીપત્રો પ્રસિદ્ધ થયેલાં યાદ છે. ઘણે ભાગે મારી પાસે એની એકેક નકલ પણ છે.

જૈન પુરીનાં જિન મંદિરોની અપૂર્વ કળા

લેખક

શ્રીચુત સારાભાઈ મણિલાલ નવાખ, વડોદરા.

(છઠ્ઠા અંકના પાના ૩૭૫ થી ચાલુ)

૨. લાકડા ઉપરનાં ચિત્રકામો તથા કોતરકામો*

૧. માંડવીની પોળમાં શ્રીસમેતશિખરજીની પોળના મૂળ નાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં લાકડામાં કોતરીને શ્રી સમેતશિખરજીના પહાડની લગભગ પંદર ફૂટ ઊંચાઈની રચના કરવામાં આવી છે, જે લગભગ ત્રણસો વર્ષ પહેલાંની છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે પહેલાં તે આખોયે ડુંગર ગોળ ફેરવી શકાય તેવી રીતની ગોઠવણી કરી હતી. દેરાસરના લાકડાના થાંભલા પરની ચિત્રાકૃતિઓ ઉપર ધૂળના થરના થર જમી જવાને લીધે અસ્પષ્ટ બનેલી એ ચિત્રાકૃતિઓ જોનારને તે પ્રત્યેની આપણી બેદરકારીની સાક્ષી આપી રહી છે. શ્રેણીમાં જ વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે આ દેરાસરની બહારની ભીંતો ઉપર કેટલાંક સુંદર ચિત્રો મેં મારી નગરે જોએલાં હતા, અને હું ભૂલતો ન હોઉં તો, તેમાંના એક ચિત્રમાં શ્રેષ્ઠીપુત્ર ઇલાચી કુમાર અને નટડીના પ્રસંગને લગતાં નાટ્ય પ્રયોગોનાં ઘણાં જ મહત્ત્વનાં ચિત્રો હતાં. ખીજા એક ચિત્રમાં મધુબિંદુના દૃષ્ટાંતને લગતાં ચિત્રો હતાં અને ખીજાં પણ જૈનધર્મની કેટલીક કથાઓને લગતાં હતાં. આજે જીર્ણોદ્ધારના કારણે એ સુંદર ચિત્રોનું નામનિશાન પણ રાખવામાં આવ્યું નથી.

૨. ઝવેરીવાડ વાઘણ પોળમાં મૂળનાયક શ્રી અન્વિતનાથના દેરાસરમાં લાકડામાં કોતરી કાઢેલો એક સુંદર નારીકુંજર છે, જેના ચિત્ર તથા સમજીતી માટે મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલ 'જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ' નામના ગ્રંથમાં રજુ કરેલા ચિત્ર. નંબર ૧૫૨, ૧૫૩ તથા તેને લગતું 'ચિત્ર વિવરણ' જોવા વાંચકોને મારી નમ્ર વિનંતી છે. પહેલાં આ નારીકુંજર જૈનધર્મના ધાર્મિક વસ્ત્રોમાં ફેરવવામાં આવતો. તેમાં તથા દેરાસરના રંગમંડપમાંની થાંભલાઓ ઉપરની ચારે બાજુની પાટડીઓમાં બહુ જ સુંદર

* આ સિવાય ગુજરાત પ્રાંતના ખીજાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરો જેવાં કે પાટણ, રાધનપુર, ખંભાત તથા સુરતનાં જૈનમંદિરોનાં લાકડા ઉપરનાં ચિત્રકામો તથા કોતરકામોની માત્ર ચારી 'જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ' ના પાના ૪૮ થી ૫૨ માં આપવામાં આવી છે.

લાકડાનું કોતરકામ આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ દેરાસર અમદાવાદના હાલના નગર-શેઠના પૂર્વજોએ બંધાવેલું છે. અને તેના વહીવટ અમદાવાદની શ્રોમાન્ શેઠ આણુંદજી કલ્યાણજીની પેઢીના હસ્તક છે.

૩. ઝવેરીવાડ નિશાપોળમાં વિજયરાજસૂરગચ્છવાળાઓના વહીવટવાળા મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં લાકડાનાં સુંદર કોતરકામો આવેલાં છે, જે તેના વહીવટદારોએ બહુ જ કાળજી પૂર્વક સંભાળભરી રીતે સુરક્ષિત રાખ્યાં હોય તેમ, તે દરેક ઉપર જડી દીધેલા કાચ જેવાથી નિરીક્ષકને દેખાઈ આવે છે. કાચ એવી સંભાળ પૂર્વક જડેલા છે કે જેથી તેના ઉપર ધૂળના થર વગેરે જમીને કોતરકામને નુકશાન ન પહોંચવા પામે.

૪. નિશાપોળમાં જ જગદ્ગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના સુપ્રસિદ્ધ દેરાસરના ઉપરના ભાગમાં, ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ તથા સહસ્રકૃષ્ણ પાર્શ્વનાથના ગર્ભદ્વારની બહારની બાજુની લાકડાની થાંભલીઓ તથા લાકડાની દિવાલો ઉપર મુગલકળાના સમય દરમ્યાનનાં સુંદર પ્રાચીન ચિત્રો તથા રંગમંડપની છતોમાં લાકડાંની સુંદર આકૃતિઓના મુગલ સમય દરમ્યાનની સંયોજનાકૃતિઓનાં કોતરકામો આજે પણ જેવાં તે તેવાં વિદ્યમાન છે. અમદાવાદનાં જિનમંદિરોનાં લાકડાનાં કોતરકામો પૈકીનાં સર્વશ્રેષ્ઠ કોતરકામોમાં આ કામની ગણના કરી શકાય. આ જ દેરાસરમાં નીચેના ભૂમિગૃહ (ભોંયરા) માં મૂળનાયક શ્રી જગદ્ગવલ્લભ પાર્શ્વનાથની અતિ ભવ્ય પ્રાચીન મૂર્તિ ખાસ દર્શનીય છે. * મૂર્તિની નીચેની ખેડક (પયાસન) નું સુંદર સંગેમરમરનું બારીક કોતરકામ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ આગ્રાના જગતપ્રસિદ્ધ તાજમહેલનાં કોતરકામોને આખેહૂય મળતું આવે છે. ભોંયરામાં રંગમંડપની એ છતો પૈકીની એક છતમાં જૂના લાલ રંગની પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર સુંદર રંગીન પ્રાચીન ચિત્રકામ કરેલું છે, જે મુગલ સમયના ભિત્તિચિત્ર (fresco painting) નો સારો નમુનો પૂરો પાડે છે. મૂળનાયક શ્રી જગદ્ગવલ્લભ પાર્શ્વનાથની આ ભવ્ય મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા વિક્રમ સંવત્ ૧૬૫૯ ના વૈશાખ વદ ૬ ના દિવસે મુગલ સમ્રાટ અકબર પ્રતિબોધક જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસુરિના પ્રશિષ્ય શ્રી વિજયદેવસુરિના વરદ હસ્તે થયેલી છે, જે તેના પયાસનના લેખ ઉપરથી સાબિત થાય છે. અમદાવાદના જિનમંદિરોમાં તેના મૂળ રૂપમાં (કોઈ પણ જાતના ફેરફાર સિવાય) સચવાઈ રહેલું આ એક જ પ્રાચીન મંદિર હયાત હોવાનું મારી જાણમાં છે.

૫. ઝવેરીવાડમાં શેખના પાડામાં મૂળનાયક શ્રી વાસુપૂજ્યસ્વામીના દેરાસરમાં લાકડાનું સુંદર કોતરકામ ખાસ દર્શનીય છે.

૬. એ જ શેખના પાડામાં મૂળનાયક શ્રી શીતલનાથપ્રભુના બીજા એક દેરાસરમાં રંગમંડપના ધુમટમાં, આરસાખમાં તથા થાંભલાઓની ડુંભીઓમાં અને ધુમટ નીચેની છતોમાં લાકડાનાં બારીક કોતરકામો ખાસ જેવા લાયક છે.

૭. હાજપટેલની પોળમાં શ્રી શાંતિનાથની પોળમાં મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુના દેરાસરમાં રંગમંડપના ધુમટમાં, થાંભલાઓની ડુંભીઓમાં તથા રંગમંડપની

* આ મૂર્તિના વર્ણન માટે જુઓ 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ ૨, અંક ૬, પૃ.-૨૭૪

આબુઆબુનાં સુંદર કોતરકામો ખાસ દર્શનીય છે. આ કોતરકામો જેવાં બારીક લાકડાનાં કોતરકામો ગુજરાતનાં બીજાં જિનમંદિરોમાં વિરલ જ જેવા મળી શકે તેમ છે.

૮. હાજમપેલની પોળમાં શ્રી રામજીમંદિરની પોળમાં મૂળનાયક શ્રી સુપાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં થાંભલાની કુંભીઓનું કોતરકામ વિશેષે કરીને ઉત્તમ કોટિનું હોવાથી ખાસ દર્શનીય છે. ગુજરાતના આબુના કારીગરોમાંથી આ કારીગરોનો ઉદ્ભવ ક્યારથી અને શા કારણથી નષ્ટ થયો તે કોયડો, કાઈ કલાસમીક્ષક, આ તથા બીજાં કોતરકામોનો બારીક અભ્યાસ કરીને, ન ઉકેલી બતાવે ત્યાંસુધી ગુંચવાંએલો જ રહેવાનો.

૯. દેવશાના પાડામાં ખરતરગચ્છવાળાઓના વહીવટવાળું મૂળનાયક શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુનું દેરાસર છે. તેમાંના મોટા ભાગનાં કોતરકામોનો તો થોડા જ વર્ષ અગાઉ જીર્ણોદ્ધારના નામે નાશ કરી નાખવામાં આવ્યો છે; પણ તેમાંથી બચેલાં થોડાં કોતરકામો હજી હયાત છે.

જીર્ણોદ્ધારના નામે આવાં કેટલાંયે જિનમંદિરોનાં કોતરકામો તથા કલાવશેષોનો નાશ થઈ ગયો હશે. વૃદ્ધો પાસેથી સાંભળવા પ્રમાણે અમદાવાદના હાલના વિદ્યામાન દેરાસરોનો મોટો ભાગ પહેલાંના સમયમાં લાકડાનાં કોતરકામોવાળો હતો; પરંતુ સફાઈદાર (Plain) બનાવવાના મોહે અને મુખ્યત્વે કરીને કળા વિષેની અજ્ઞાન અવસ્થાને ક્ષીણે લાકડાં ઉપરની કળાકૃતિઓનો મોટો સમૂહ નાશ પામ્યો છે, છતાં પણ જેટલી કળાકૃતિઓ સચવાઈ રહેલી છે, તેની સંભાળ માટે એક ખાસ કમિટી નીમવાની જૈનપુરીના જિનમંદિરોના વહીવટદારોની તથા શ્રીમાનોની શું ફરજ નથી?

૩. ભિત્તિચિત્રો

દોશીવાડાની પોળમાં ગોસાઈલિના મંદિરની પાછળના ભાગમાં આવેલા શ્રી સીમંધરસ્વામીજીના દેરાસરની સચળીએ (બહારની અને અંદરની) દિવાલો રાજપુત સમયની ચિત્રકળાથી અલંકૃત થયેલી છે; પરંતુ 'જૈનમંદિરોમાં ભિત્તિચિત્રોની સચવાએલી પરંપરા' એ નામનો એક સ્વતંત્ર લેખ લખવાનો મારો આશય હોવાથી અહીંયા તેનું વર્ણન નહિ આપતાં ચિત્રકળાના શોખીનોનું ધ્યાન માત્ર દોરીને આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

સૂચના

પરમ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દર્શનવિજયજી મહારાજનો
'દિગંબર શાસ્ત્ર કૈસે બને' શીર્ષક ચાલુ
લેખ આ અંકમાં આપી શકાયો નથી.

પુરાતન ઇતિહાસ અને સ્થાપત્ય

(૧) પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (આઠ લેખો) મુનિરાજ શ્રી જ્યન્તવિજયજી સંપાદક:-

૩૦૧૯

સંવત ૧૬૩૨ વર્ષે બલદૂઠ પ્રામે કો. પદ્. કારિત(તં) । પ્રતિષ્ઠિતં તપાગચ્છે
મહોપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરગણિભિઃ શ્રી હીરવિજયસૂરિરાજ્યે ॥

સંવત ૧૬૩૨ માં, બલદૂઠ ૨૦ (હાલ 'અરલુટ' નામથી પ્રસિદ્ધ) ગામના રહેવાસી
કોઠારી પદ્મજે, આ મૂ. ના. શ્રી પાર્શ્વનાથ દેવની મૂર્તિ કરાવી અને તેની,
તપાગચ્છનાયક શ્રીમાન્ હીરવિજયસૂરિજી મ. ના વિજયવંતા રાજ્યમાં મહોપાધ્યાય
શ્રી ધર્મસાગરગણિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

૧૯. નંબર ૩૦ થી ૩૭ સુધીના આઠ લેખો, 'સિરોહી' સ્ટેટમાં આવેલા
'અરલુટ' ગામના જિનમંદિરોના છે. તેમાંના પ્રથમના ચાર લેખો, મૂ. ના.
શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરના અને પાછળના ચાર લેખો, શ્રી શાંતિનાથજીના
મંદિરના છે. નં. ૩૦ વાળો-પહેલો લેખ, મૂ. ના. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિની
ખેડક પર ખોદેલો છે.

૨૦. આ ગામ, 'સિરોહી' થી વાયવ્ય ખુણામાં ૧૨ માઈલની દુરી પર આવેલું
છે. 'સિરોહી' સ્ટેટના 'જેરો' પરગણાની તહેસીલનું મુખ્ય ગામ છે. અહીં સ્ટેટની
તહેસીલ અને થાણું છે, પરંતુ ગામ ખે જગીરદારોનું હોઈ અને જગીરદારો અહીં રહે
છે. ગામમાં વિશાખોરવાડ શ્રાવકોનાં ૮૭ ઘર છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ ભ. નું અને શ્રી શાંતિનાથ
દેવનું એમ બે જિનમંદિરો છે; તેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર જૂનું છે, તેની
પાસે પાયો ખોદતાં શ્રી શાંતિનાથ દેવની પ્રાચીન મૂર્તિ જમીનમાંથી પ્રગટ થવાથી,
ત્યાંના શ્રાવકોએ તેની જોડાજોડ નૂતન ભવ્ય મંદિર બંધાવીને તેની સં. ૧૯૬૩ માં
પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે પ્રતિષ્ઠા વખતે મોટી રકમનો ચડાવો ખોલીને (ન્યાયતીર્થ,
સાહિત્યતીર્થ, તર્કભૂપણ મુનિરાજ શ્રી હિમંશુવિજયજીના સંસારીપણાના પિતાજી) શાહ
વનાજી જેતાજીએ, મૂ. ના. શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની મૂર્તિ ગાદીપર વિરાજમાન કરી
છે. આ મંદિરમાંની મૂ. ના. સિવાયની આરસની બીજી આઠે મૂર્તિઓ નવીન છે. તેમના
પર સં. ૧૯૫૧, ૧૯૫૫ અને ૧૯૬૩ ના લેખો છે. મૂ. ના. જીની મૂર્તિ પર લેખ
નથી. ધાતુની ચોવિશી, પંચતીર્થો અને એકલમૂર્તિ મળાને કુલ ૬ મૂર્તિઓ છે. તેમાં
એક પર લેખ નથી.

શ્રી પાર્શ્વપ્રભુના મંદિરની બે મૂર્તિઓ પર જૂના લેખો છે, તે સિવાયની પ્રાચીન
બે મૂર્તિઓ પર લેખો નથી. બે મૂર્તિઓ પરના લેખો વંચાતા નથી, અને આકાની

(૩૧)^{૨૧}

સમત ૧૨૨૬ કા માસ વૈસાક સુદ ૫ મહારવજી..... ॥

સં ૧૨૨૬ના વૈશાખ સુદિ ૫ ને દિવસે.... ..

(૩૨)^{૨૨}

સંવત્ ૧૯૨૧ વર્ષે માં સુ ૭ ગુરો (રૌ) શ્રીમત્ (દ) વિજયાણંદસૂરી(રિ)-
ગચ્છે । પ્રાગ્વાટ જ્ઞા ૦ વૃ ૦ । મ । બર । સા । રાઈંગજી દોલાજી ।

(૩૩)

સં ૧૯૨૧ ના જેષ્ઠ (ષ્ટ) સુદ (દિ) ૫ પોરવાલજ્ઞાતિ સા રાઈંગજી દોલાજી
વ્યસ્ય (તેન) ધર્માર્થે કરાપિ(કારિ)તં ॥

શ્રીમાન્ વિજ્યઆણંદસૂરિગચ્છ (આણસુર શાખા)ની આમ્નાયવાળા, યરલુટ
નિવાસી, પોરવાડોની વૃદ્ધ શાખાના (વિશાપોરવાડ) શાહ રાઈંગજી દોલાજીએ પોતાના
કલ્યાણ માટે ધાતુની આ નાની એકલ મૂર્તિ, સં. ૧૯૨૧ના માઘ શુદ્ધિ ૭ ને ગુરુવારે
પ્રતિષ્ઠિત કરાવી છે, અને એ મૂર્તિને પધરાવવા માટે તેમણે જ પિત્તળની નાની પાટલી,
સં. ૧૯૨૧ ના જેષ્ઠ શુદ્ધિ ૫ ને દિવસે કરાવી છે.

પાંચ નવી મૂર્તિઓમાંથી એક પર સં. ૧૯૫૧ નો અને ચાર પર સં. ૧૯૫૫ ના
લેખો છે. ધાતુની એકલમૂર્તિ એક છે. તેના પર સં. ૧૯૨૧નો લેખ છે.

ગામમાં જૂના ઉપાશ્રય એ છે. તે ઉપરાંત શ્રીમાન્ શેઠ કપૂરચંદ્રજી કસ્તૂરચંદ્રજીએ
બંધાવેલી એક મોટી ધર્મશાળા છે, તેમાં સાધુ સાધ્વીઓને ઉતરવાની વધારે અનુકૂળતા
છે. ગામમાં તડ નથી, સંપ સારો છે. શ્રાવકો ભક્તિવાળા છે. ગયાં ચોમાસામાં શ્રી
વીર જૈન કન્યાશાળા અને શ્રી વીરધર્મ જૈન પુસ્તકાલયની સ્થાપના થઈ છે.

દંતકથા છે કે — અહીં એક બળદ તથા એક ઊંટ એક જગ્યાએ વખતોવખત
સાથે ખેસતા અને અરંસપરસ બહુ પ્રેમ રાખતા, તેથી તે જગ્યાએ તે બંનેના નામથી
'બલદૂઠક' નામનું ગામ વસાવવામાં આવ્યું હતું.

૨૧. મૂ. ના. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની નીચેની, અસ્થિર આરસની શ્રી અન્વિતનાથ-
દેવની મૂર્તિની એક પરનો આ લેખ છે. આમાં સંવત્ ૧૨૨૬ નો લેખ હોય તેમ
વંચાય છે, પરંતુ લેખની ભાષા પરથી ૧૭ કે ૧૮ મી શતાબ્દીનો આ લેખ હોવાનું
સંભવે છે. લેખનો પાછળનો ભાગ ધસાઈ ગયેલો હોવાથી વાંચી શકાયો નથી.

૨૨. નં ૩૨ વાળો લેખ, ધાતુની નાની એકલ મૂર્તિની એક પર, અને નં. ૩૩
વાળો લેખ, પિત્તળની નાની પાટલી પર ખોદેલો છે.

આ બંને લેખો, વિશમી શતાબ્દીના હોવા છતાં, 'યરલુટ'ના શ્રાવકો, શ્રીમાન્
હીરવિજયસૂરીશ્વરજી મ. ના પદ્ધર શ્રી વિજયસેનસૂરિજીના પદ્ધર શ્રી વિજયતિલકસૂરિજીના
પદ્ધર શ્રી વિજયાણંદસૂરિજીના આમ્નાયવાળા હતા. — અને છે, એ વાતનું એઓને
વિસ્મરણ ન થાય એટલા માટે અહીં આપવામાં આવ્યા છે.

(૩૪)૨૩

ૐ સંવત્ ૧૨૮૩ વર્ષે જ્યે.....

કારિતસ્ય શ્રી શાંતિનાથ.....

બૃહદ્ગચ્છે જસરા.....

સંવત્ ૧૨૮૩ ના જ્યે.....ને દિવસે, બૃહદ્ગચ્છના શેઠ જસરા.....એ શ્રી શાંતિનાથપ્રભુની મૂર્તિ કરાવી. (?)

શ્રી 'વીરવંશાવળી'માં લખ્યું છે કે — તપામચ્છનાયક શ્રીમાન્ લક્ષ્મીસાગરસૂરિણ્યે વિ. સં. ૧૫૩૭ માં ગામ 'બલદ્દહ' અને તેની નજીકમાં આવેલા 'ભૂતગામ'માં પાંચ જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ શ્રીલક્ષ્મીસાગરસૂરિ, શ્રીમાન્ સોમસુંદરસૂરિણ્યા પદ્મર, શ્રી મુનિસુંદરસૂરિણ્યા પદ્મર, શ્રી જયદ્રસૂરિણ્યા પદ્મર, શ્રી રત્નશેખરસૂરિણ્યા પદ્મર હતા અને આયુ-દેલવાડામાંના ભીમાશાહના મંદિરની વિ. સં. ૧૫૨૫ માં તેમણે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

(૩૫)૨૪

ૐ સં ૧૩૭૭ વર્ષે વૈશાખ(સ્વ) સુદિ ૧૧ ગુરો પ્રાગ્વાટ જ્ઞાં ૦ ઠં દેવા માર્યા કૂંરદે દે (પુ) કુંયાર સીમહ પ્રતાપસિંહ મહણસીહ અપેક્ષક શ્રેયસે સુત.....શ્રી પાર્શ્વનાથસ્ય પંચતીર્થો કારિતા પ્ર૦ શ્રી સૂરિમિઃ પૂર્ણિમાં શ્રી વિજયપ્રમસૂરિ(રી) [ગામુપદેશેન]

સં ૧૩૭૭ ના વૈશાખ શુદિ ૧૧ ને ગુરુવારે, પોરવાડજાતીય, ઠાકાર ૨૫ દેદાની માર્યા કુંવરદેના પુત્રો ૧. કુમાર, ૨. સીમહ, ૩. પ્રતાપસિંહ, ૪. મહલુસિંહ અને ૫.

૨૩. શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરની અગાસીમાં, શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુની મૂર્તિના પરિકરની પ્રાચીન નક્શીદાર આરસની ગાદીનો ખંડિત એક ટુકડો પડ્યો છે. તેમાં ખોદાયેલા લેખનો અર્થેલો ભાગ અહીં આપવામાં આવ્યો છે. ઘણી તપાસ કરવા છતાં તેનો ખીજો ટુકડો મળ્યો નહીં, તેથી આ લેખ અધુરો જ રહી ગયો. આ ટુકડો અહીંના મંદિરમાં હોવાથી, 'અરહુટ'ના મંદિરનો હોવાની પૂર્ણ સંભાવના થાય છે. જો એમ જ હોય તો 'અરહુટ' ગામ સાતસો વરસથી વધારે પ્રાચીન હોવાનું અને તેમાં સં. ૧૨૮૩ માં અથવા તે પહેલાં જિનમંદિર પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યાનું માની શકાય.

૨૪. નંબર ૩૫, ૩૬ અને ૩૭ ના લેખો; ગામ 'અરહુટ'ના શ્રી શાંતિનાથદેવના મંદિરમાંની ધાતુની ત્રણ પંચતીર્થોએ પાછળ ખોદેલા છે.

૨૫. આગળના સમયમાં, વાણિયા, બ્રાહ્મણ આદિ કોઈ પણ જાતિનો માણસ હોવા છતાં જો તે એકાદ ગામનો અગીરદાર હોય તો તેના ઉપનામમાં ઠક્કુર-(ઠાકોર) લખવામાં આવતું હતું.

૪૫૦

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

કાગણી

અપેક્ષકના કલ્યાણ માટે પુત્ર.....એ, શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુની પંચતીર્થીના પરિકરવાળી મૂર્તિ કરાવીને તેની પૂર્ણિમાગરુણા શ્રીવિજયપ્રભસૂરિજીના ઉપદેશથી કાઠ આચાર્યવર્ય પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

(૩૬)

સં ૧૫૧૫ વર્ષે વૈશાં સુ ૩ પ્રાગ્વાટજ્ઞાતીય મં ૦ વાછા મા ૦ મટકૂ સુત નાહ્યા ઢાલા પાંચા પરવત માર્યા વાનૂ માંનૂ દેમી લહિકૂ સુત ચુંડાજીવાદિ કુટુંબયુતેન સ્વપિતૃશ્રેયોર્થે શ્રીઆદિનાથવિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં તપાગચ્છે શ્રીરત્નશેખરસૂરિમિઃ વહગામવાસિ ।

સંવત ૧૫૧૫ના વૈશાખ શુદ્ધ ૩ ને દિવસે, વડગામ ૨૯ નિવાસી અને પોરવાડ જ્ઞાતિના મંત્રી ૨૭ વાછાની ભાર્યા મટકૂના પુત્રો ૧ નાહ્યા, ૨ ઢાલા, ૩ પાંચા અને ૪ પરવત; તેઓની અનુક્રમે ભાર્યાઓ ૧ વાનૂ, ૨ માંનૂ, ૩ દેમી અને ૪ લહકૂ; તેમના પુત્રો ૧ ચુંડા, ૨ જીવા, આદિ કુટુંબથી યુક્ત (એવા મંત્રી વાછાએ) પોતાના પિતાના શ્રેય માટે શ્રી આદિનાથ પ્રભુનું બિંબ કરાવ્યું અને તેની, તપાગરુણાયક શ્રી રત્નશેખરસૂરિજીએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

(૩૭)

સં ૧૫૧૭ વર્ષે જેષ્ઠ સુ ૫ ગુરુ (રૌ) ઝકેશજ્ઞાતીય કોઠારો ગોત્રે મં ૦ આંબા માર્યા અહિવદે પુત્ર લૂણાકેન માર્યા અમરી સુત સોમાદિ કુટુંબયુતેન શ્રી શાન્તિનાથ વિંબં કારિતં પ્રતિષ્ઠિતં શ્રીમૂરિમિઃ ॥ શુભં મવતુઃ । શ્રીઃ ॥

સંવત ૧૫૧૭ના જેઠ શુદ્ધ ૫ ને ગુરુવારે, ઓમવાલ જ્ઞાતિ તથા કાઠારી ગોત્રવાળા, મંત્રી આંબાની ભાર્યા અહિવદેના પુત્ર; (પોતાની ભાર્યા અમરી અને પુત્ર સોમા આદિ કુટુંબથી યુક્ત એવા) મંત્રી લૂણાએ, શ્રી શાન્તિનાથદેવનું બિંબ કરાવીને તેની કાઠ આચાર્યજી પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે.

૨૬. એક 'વડગામ' 'પાલનપુર' થી ૧૦ માઈલ દૂર; ખીજું 'શિવગંજ' થી એક માઈલ દૂર; ત્રીજું 'ડીસા', , રામસેણી ની નજીકમાં 'વાંકડીયા વડગામ' છે. મંત્રી વાછા આદિ, ઘણું કરીને આ ત્રણમાંથી કાઠ એક 'વડગામ' ના રહેવાસી હોવા જોઈએ.

૨૭. મહારાજ્યોના મુખ્ય મુખ્ય પ્રધાનો, મહામાલ અથવા મહામંત્રી કહેવાતા; અને મોટાં મોટાં ખાતાઓ-વિભાગોના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ-હોદ્દેદારો મંત્રી અથવા અમાલ કહેવાતા. નાનાં રાજ્યો, પેટા રાજ્યો કે જગીરદારોના મુખ્ય કારભારીઓ — કામદારોનો પણ ઘણું કરીને 'મંત્રી' તરીકે ઉલ્લેખ થતો.

(२) मांडवगढ संबंधी लेख

संग्राहक

श्रीयुत नन्दलालजी लोढा

(४) मांडवगढ में श्री जैन श्वे. कारखाने के सामने लाल महल का रास्ता (रोड) जाता है, करीब दो फर्लिंग की दूरी पर रास्ते के बांये हाथ पर टुटी फुटी हालत का एक मंदिर मालूम हुवा, जिसमें मूल गभारे के तीन दरवाजे के तीन हीस्से अब तक दीखते हैं और प्रतिमा वगैरह स्थापित नहीं है, पर प्रतिमाजी के पीछे प्लास्तर अब भी टिका हुआ है, आसपास भमती बनी हुई है। मूल गभारे के आगे सभामंडप का घूमच गिर गया है। आसपास दीवार खड़ी हुई है। मंदिर के आसपास चौक बहुत है जो यह पता बताते हैं कि इसके पास उपासरा वगैरह बने होंगे। एक टांका भी चौक में है। मंदिर के पीछे कुछ दूरी पर एक बावडी है जो इस समय बिरान हालत में है और उसमें पानी भरा हुआ है। उस जमाने में इस बावडी के पास बगोचा होगा ऐसा बावडी के पास के चौक से अनुमान होता है।

(५) ॥ सं० १५९७ वर्षे माघ सु० १३ रवौ श्री मंडपे श्रीमालज्ञातीय सं० ऊदा भा० हर्षू सा० खीमा भा. पूंजी पु० सा० जेगसी भा० माऊ पु० सा० गोल्हा भा० सापा पु० मेघा पु० कर्णा लघु भ्रातृ सं० राजा भार्या सागू पु० सं० जावडेन भा० धनाई जीवादे सुहागदे सत्तादे धनाई पुत्र सं० हीरा भा० रमाई सं० लालादि कुटुम्ब—युतेन बिम्बं कारापितं निजश्रेयसे श्रीकुन्थुनाथ बिम्बं कारितं प्रतिष्ठितं तपागच्छे श्री सोमसुन्दरसूरिसन्ताने लक्ष्मीसागरसूरिपट्टे श्रीमुमतिसाधुसूरिभिः ॥

यह लेख आगरा के श्री सूर्यप्रभस्वामीजी के मंदिर-मोटी कटरा में धातु की पञ्च-तीर्थ पर है।

(६) संवत् १५२१ वर्षे ज्येष्ठ सुदी ४ मण्डपदुर्गे प्राग्वाट सं० अजन भा० टबकू सुत सं० वस्ता भा० रामा पुत्र सं० चाहाकेन भा० जीविणि पुत्र संभाग आडादि कुटुम्बयुतेन स्वश्रेयसे श्री चन्द्रप्रभ २४ पङ्क का० प्र० तपापक्षे श्रीरत्नशेखरसूरिपट्टे श्रीलक्ष्मीसागरसूरिभिः ॥

यह लेख नागौर (मारवाड) के श्री कृष्णभदेवजी के बड़े मंदिर-हीरावाडी में धातु की चौबीसी पर है।

नं ५ व ६ के लेख की नकल "जैन लेख संग्रह"-संग्रहकर्ता-बाबू पूरणचंद्रजी नाहार कलकत्ता निवासी के पुस्तक से लेखांक १४७२ व १३१४ से उद्धृत की गई है।

क्रमशः

શૌરિપુર તીર્થ

લેખક
મુનિરાજ
શ્રી દર્શનવિજયજી

યમુના નદી, આગરા પાસે થઈ ૪૦-૪૫ માઈલ સુધી પૂર્વમાં આગળ વધ્યા પછી ચક્રવો લે છે. અહીં યમુનાએ ૨ માઈલનો સીધો રસ્તો છોડી ૯ માઈલનો વાંક પકડ્યો છે, આથી ૩-૪ માઈલ સુધી દર્શનીય દૃશ્ય નજરે પડે છે.

તે વાંકપર દક્ષિણ કાંઠે બેશ્વર નામનું ગામ છે, જે આગ્રા જીલ્લાના ભદાવર પ્રાંતમાં ગણાય છે. ઇતિહાસના ઉલ્લેખ પ્રમાણે અહીં નાસીરુદ્દીન ગોરીના સમયથી અમિરવંશી ભદોરિયાનું મૂળ ગણાય છે. હાલનો ભદાવર નરેશ એટલે માત્ર ૯ ગામનો ધણી.

બેશ્વરનાં પ્રાચીન નામ સોરિયપુર, શૌરિપુર, સોરિપુર અને સૂર્યપુર છે. એની ચારે બાજુ પડેલાં પુરાણા ખંડેરો તથા પ્રાચીન ટેકરાઓ એની કાળજૂની ભવ્ય જાહોજલાલીની સાક્ષી પૂરે છે. સર કનિંગહામની માન્યતા પ્રમાણે આ ભગ્નાવશેષ પર જૈન તથા આહિર પ્રજાએ ૪૦૦ વર્ષથી વસવાટ કર્યો અને તેનું નામ બેશ્વર પડ્યું (આર્કિથોલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ, વો. ૪ તથા વો. ૯)

બેશ્વર આગ્રાથી મોટર રસ્તે ૪૩ માઈલ પૂર્વમાં, E. I. R. ના. શિકોહાબાદ જંકસનથી ૧૧ માઈલ દક્ષિણમાં તથા નવી લાહનના બાહા સ્ટેશનથી ૫ માઈલ વાયવ્યમાં એક વૈજ્ઞવ તીર્થ છે. દરેક સ્થાનેથી મોટર રસ્તા છે. બેશ્વરની ચારે બાજુ એકાદ માઈલનો રસ્તો ખરાબ છે.

જૈનગ્રંથો, પુરાણો, ત્રિપિટકો તથા પ્રાચ્યવિદ્યા ગ્રંથોમાં શૌરિપુર માટે ઘણો ઊહાપોહ મળે છે. તેનું ક્રમશઃ દિગ્દર્શન કરવાના વિચારથી આ પ્રયત્ન કરેલ છે.

પ્રાચ્ય શોધખોળ

એરિયન એ આર્યાવર્તના શહેરોની જાહોજલાલીને પુરવાર કરતું, વિદેશી વિદ્વાનોએ આલેખેલ, પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જમણુવૃત્તાંત છે. તેમાં સિકંદરના સેનાપતિ સેલ્યુકસની વતી ભારતમાં આવેલ મેગાસ્થનિએ એન્ડ્રોકોટ્સ (ચંદ્રગુપ્ત કે સંપ્રતિ) ના સમયનું વર્ણન હોયું છે. તેમાં શૌરિપુર માટે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે:—

[ઐતિહાસિક સૂચનોનો
સંગ્રહ]

Calisoboraca. કાલીસોબોરાકા (શૌરિપુર) એ યમુનાના દક્ષિણ (જમણા) કાંઠે મનુષ્યોથી ભરચક, સુન્દર, સમૃદ્ધિશાળી, વ્યાપારી શહેર છે. (શાયલ એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ, વો. ૧, પૃષ્ઠ ૩૧૪, તથા મેગાસ્થનીઝની યાત્રા) સર એલેક્ઝાંડર કનિંગહામ સાહેબે યદેશ્વરમાં ઘણા દિવસ રહી અનેક પુરાણી મૂર્તિઓ, શિલાલેખો તામ્રસિક્કા પ્રસ્તર, ખંડો અને ભગ્નાવશેષોનો સંગ્રહ કર્યો હતો, પણ તેમના સંગ્રહમાં શું શું હતું એ આખત કર્મ પ્રકાશ પડ્યો નથી.

લખનઉ મ્યુઝિયમના નીચલા ભાગમાં ચંદેલવંશી મહોબાનરેશ પરમદિ દેવના મંત્રી સલક્ષણે શિવાલય કરાવ્યાનો ૨૪×૨૦ ઇંચ પ્રમાણનો એક શિલાલેખ છે. જે સર કનિંગહામને ફરેરીમાંથી મળ્યો હતો. અને જેનું વર્ણન પુરાતત્ત્વવિભાગ—રીપોર્ટ (આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રીપોર્ટ, વો. ૨૧, પૃ. ૮૨ નં. ૫૨)માં તથા ઈમ્પીરિયલ ગેલેટિયર (વો. ૨, પૃ. ૨૦૩)માં મળે છે.

આ લેખ પ્રથમ જર્મન વિદ્વાન હુલશે પ્રકાશિત કર્યો હતો અને એના આધારે કીલહોર્ન સાહેબે એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા (વો. ૧, પૃ. ૨૦૭)માં તે મુદ્રિત કરેલ છે.

કનિંગહામ કાલીસોબોરાકાને શૌરિપુર જ માને છે, પણ તેની ઉત્પત્તિ માટે નરી જ કલ્પના કરે છે. “મથુરાપતી શૌરસેને શૌરીપુર વસાવ્યું કે જે રામચંદ્રના લઘુ બંધુ શત્રુઘ્નોના પુત્ર હતો. આ વાત જૂલી જતાં પાછળના કોક્ષે તેને મહાભારત કાલીન શૌરિપુર માની લીધેલ છે. એમ પણ સંભવે છે કે, પાંડુવંશી ઉગ્રસેનના પુત્ર અને સુતાશ્રયના પિતા શૂરસેને આ નગર વસાવ્યું હોય!” આ તેમની માન્યતા છે. (પોર્ટ સ્કીપ્ટ, પૃ. ૪૪ તથા આર્કિયોલોજિકલ જર્નલ, વો. ૧, પૃ. ૩૧૪.)

લખનઉ મ્યુઝિયમમાંના મંત્રી સલક્ષણનો શિલાલેખ પણ “શૌરિ” શબ્દથી મંગલાચરણ કરી શૌરીપુરની સાક્ષી આપે છે.

સન ૧૮૭૦માં કાર્લાઈલે યદેશ્વરમાં રહી અનેક પ્રાચીન ચીજો એકઠી કરી હતી, તથા ગાડીઓમાં ભરી તે આગ્રા પહોંચતી કરી હતી, — જેમાંની ખાસ ચીજોની ટીપ સન ૧૮૭૧-૭૨ એપ્રિલના આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રીપોર્ટના વો. ૪, પૃ. ૧૫૪માં મુદ્રિત થયેલ છે. જે પૈકીની સં. ૧૦૮૪ કે ૧૦૮૪ ની ઋપભદેવજીની તથા ત્રીજી — એક જિનમૂર્તિ સં. ૧૮૨૬ની, દિવાલ પરનો લેખ તથા સં. ૧૮૪૬ની ત્રણ જિન પાદુકાઓ વગેરે બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવી ચીજો છે.

આ ઉપરાંત બીજી ઘણી મૂર્તિઓ, સિક્કા, તામ્રશાસનો અને ગુપ્તકાલીન લેખવાળો એક પાપાણખંડ વગેરે મળ્યાં હતાં, જે સંબંધે વિષેશ ઊહાપોહ કરવાની ઘણી અગત્ય છે.

કાર્લાઈલ સાહેબ કાલીસોબોરાકાને તો સાફ સાફ વૃન્દાવન જ માને છે. ન્યારે શૌરિપુરને વિ. સં. ૧૬૨માં માલવપતિ કડકસેનથી સ્થાપિત થવાનું જણાવે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે આર્યાવર્તના પ્રાચીન ગ્રંથો તરફ તેમનું ધ્યાન ગયું નથી તેમ જ એરિયનના કાલીસોબોરાકાનું ચિત્ર હુબહુ શૌરિપુરને જ લાગુ પડે છે એની તેમણે તપાસ કરી નથી. આથી તેમની ભ્રમિત ધારણા અંત સુધી દૂર થઈ નથી.

કર્નલ ટોડ સાહેબ પણ શૌરિપુરનો પરિચય આપતા કાલીસોમોરાકાને જ નિઃસંશય શૌરિપુર તરીકે અપનાવે છે (રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી જનર્લ, વો. ૧, પૃ. ૩૧૪.)

અદેશ્વરના વતની શ્રીયુત ભાગીરથ પ્રસાદ દીક્ષિત લખે છે કે — “ વદેશ્વરની આસપાસ એવી કિંવદન્તી ચાલે છે કે — શ્રી કૃષ્ણના પિતામહ સૂરસેન આ નગર વસાવ્યું છે, જેનું પ્રાચીન નામ સૂરસેનપુર અથવા સૂરજપુર છે. કનીંગહામે દર્શાવેલ ૭ ટેકરાઓ હાલ પણ ૭ ગઢવી (ગઢી) ના નામથી જાહેર છે જે તેની પ્રાચીનતામાં મહત્ત્વનું તત્ત્વ સમર્પે છે. ”

કાલીકલિ જે ઉગ્ગડ સ્થાનનો “ ઔઘખેડા ” તરીકે પરિચય આપે છે અને કનીંગહામ જેને શૌરિપુરનો ભાગ માને છે તેનું શુદ્ધ નામ અનિરુદ્ધખેડા છે, જે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર અનિરુદ્ધના નામથી વસી, શૌરિપુરની સાથે જોડાયેલ છે.

બીજું પુરમનખેડા, જેને અંગ્રેજ લેખકો “ પૂરનખેડા ” તરીકે ઓળખાવે છે તે પણ વસ્તુતઃ શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રહુમ્નના નામથી સ્થાપિત થયેલ પ્રહુમ્નખેડા જ છે.

અહીં જૂની ધાર પર ઉચ્ચ એક કરાડ છે જેનું નામ કંસકરાડ છે. આવાં અનેક પુરાણાં ચિન્હો ત્યાંની વૃદ્ધવાણીમાંથી તારવી શકાય છે.

ભદાવર પ્રાંતમાં અદેશ્વર તીર્થ અન્ય તીર્થોના “ ભાણજ ” તરીકે ખ્યાત છે. મતલબ કે કૃષ્ણની પિતૃ-ભૂમિ શૌરિપુર છે અને મોસાળ મથુરા છે.

ગામનું નામ અદેશ્વર હોવામાં બે કદપનાઓ છે: (૧) ભદાવર નરેશ સ્થાપિત ભદ્રેશ્વર શંકરના મંદિરથી ભદ્રેશ્વર વસ્તું અને પછી અદેશ્વર-વદેશ્વર નામ જાહેર થયું અથવા (૨) અહીં ચારે તરફ વડનાં વૃક્ષોનાં ઘણાં ઝૂંડો છે તે પરથી વદેશ્વર નામ પડ્યું હોય! વિ. સં. ૧૯૮૧ માં યમુનાનું પૂર ચડવાથી જલપ્રલયમાં અહીંના વડોના બહુધા નાશ થયેલ છે. (સરસ્વતી પત્રિકા, એપ્રિલ, સન ૧૯૨૬).

બૌદ્ધ ગ્રંથનાં પ્રમાણ

અવદાનકદંપલતા નામના બૌદ્ધ ગ્રંથના બીજા પલ્લવમાં પુરાણકાલીન નવ ઉખલાનો ઉલ્લેખ છે, જે યમુના નદીના તીરપરનાં નવ તીર્થસ્થાનો મનાય છે.

રેણુકા પુષ્કરઃ કાશી, કાલકાલવદેશ્વરમ્ ॥

કાર્લોજર મહાકાલ, ઉક્ખલા નવ કીર્તયુઃ ॥

(આ અવદાનકદંપલતા અંગાલી લીપિમાં પણ છપાઈ ગઈ છે.)

શૈવ-વૈષ્ણવ તીર્થ

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમા સ્કંધમાં ઉલ્લેખ છે કે-કૃષ્ણના પિતા વાસુદેવની જન શૌરીપુરિથી નીકળી મથુરા ગઈ હતી. એટલે શૌરિપુર એ કૃષ્ણના પૂર્વજનેની જન્મભૂમિ છે, યાને કૃષ્ણની પિતૃ-ભૂમિ છે.

૧. પ્રત્યેક શિવાલયોમાં શિવની પિંડીઓ હોય છે જ્યારે અહીંના શિવાલયમાં, મતુષ્યાકૃતિમાં શંકર-પાર્વતીની મહાકાય મૂર્તિઓ છે, એ આ સ્થાનની વિશેષતા છે.

અદેશ્વર-માહાત્મ્ય, શ્લોક ૨૪-૨૫ માં “નંદ આલકૃષ્ણને સાથે લઈ શૌરિપુર આવેલ જ્યારે શૌરસેન રાજાએ કૃષ્ણને સત્કાર કરેલ-વાત્સલ્ય દર્શાવેલ” ઇત્યાદિ વર્ણન છે.

લગીરથપ્રસાદ દીક્ષિતના ઉલ્લેખ પ્રમાણે અદેશ્વર અન્ય વૈષ્ણવ તીર્થનું ભાણેજ છે.

આટલાં પુસ્તકોમાંનાં પ્રમાણો પરથી આ સ્થાન વૈષ્ણવ-તીર્થ હોવાનું માની શકાય, પણ તેનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો મળી શકતાં નથી.

શૈવતીર્થ હોવાનું ત્યાંનાં મંદિરોથી પ્રત્યક્ષ છે. યમુનાના નવ ઉકખલોમાં અદેશ્વરની પણ ગણના છે, પણ ત્યાં કોઈ તીર્થ-ભૂમિ હોય એ ખીના પ્રાચીન શૈવ ગ્રંથોથી સિદ્ધ થતી નથી. વિક્રમની તેરમી શતાબ્દીમાં અહીં શિવ-મંદીર હતું તે સારી રીતે પુરવાર થઈ શકે છે.

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે, વો. ૯ નો એક શિલાલેખ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ તથા મહોબા-નરેશ પરમદિંદેવનું સં. ૧૨૩૯ માં યુદ્ધ થયાનું સૂચવે છે. લખનૌ મ્યુઝિયમનો એક શિલાલેખ વિ. સં. ૧૨૪૦ માં મહોબામાં પરમદિંદેવનું અસ્તિત્વ બતાવે છે. આ ઉપરથી વિક્રમની તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં મહોબા-નરેશ પરમદિંદેવ હતો. તેના મંત્રી સલક્ષણે અહીં શિવમંદિર બનાવ્યું હતું, જેનો લેખ શૌરિપુર પાસેના ફરૈરી ગામથી પ્રાપ્ત થયો છે અને તે લખનૌ મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. આ રીતે તેરમી સદીમાં શિવાલય સ્થપાયું. ત્યાર પછી ૪૦૦ વર્ષનો અહીંનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે.

રાજા બદનસિંહનું ધ્યાન એ રમણીય યમુના તટ પર ગયું અને તેણે વિક્રમની સત્તરમી સદીના અંતમાં કાંઠો તથા અંધ આંધ્યા તેમજ સં. ૧૭૭૬ માં વિભુવીયા શિવમંદીર સ્થાપ્યું. પછી સં. ૧૭૦૩માં મંડલ મંદિર બન્યું. સં. ૧૭૧૩માં પંચમુખી શિવમંદિર બન્યું. આ રીતે યમુના તટના ઘાટો ધીમે ધીમે એક માઈલ સુધી અંધારા, અને તે પર ક્રમશઃ મંદિરો સ્થપાતાં ગયાં. આ કાંઠા પર શિવાલયોની વચમાં એક જૈનમંદિર અને એક જૈનઘાટ પણ છે (આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રીપોર્ટ, વો. ૪).

અહીં કનિંગહામ આવ્યા તે સમયે ૧૭૦ મંદિરો હતાં, જેમાં ૯ મોટાં મંદિરો હતાં.

અત્યારે પણ અહીં સેંકડો મંદિરો ઉભાં છે. દરેકમાં શિવલિંગની સ્થાપના છે. એક મંદિરમાં પુરુષાકૃતિપ્રમાણ શંકર અને પાર્વતીની જુદી જુદી સ્થાપના છે જે મૂર્તિઓ શિવ-નિર્માણ-વિધિમાં એક વિશેષ કિરણ ફેંકે છે.

જૈન-તીર્થ

જૈન સાહિત્યમાં શૌરિપુરને ઉચ્ચ સ્થાન આપેલ છે. શૌરિપુરની રચના અને શૌરિપુરની પવિત્રતા એ બન્નેનો સંયુક્ત ઇતિહાસ અનેક જૈન ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ છે તથા શૌરિપુરમાં જૈનોનું કેટલું પ્રભુત્વ હતું તે જૈનોએ ઉલ્લેખેલ “શૌરસેની” ભાષાથી જ સ્પષ્ટ થાય છે.

સૌથી પ્રાચીન કથાગ્રંથ વસુદેવહીડીમાં શૌરિપુર વસાવ્યાનો ઇતિહાસ છે, જેમાં સાઠ સાઠ લખેલ છે કે: — “હરિવંશમાં સોરી અને વીર નામના બે ભાઈ હતા, જેમાં સોરીએ સોરિયપુર વસાવ્યું અને વીરે સોવીર. સોરિનો પુત્ર અંધકવૃષ્ણિ હતો જેને

ભદ્રારાણીથી સમુદ્રવિજય વગેરે ૧૦ પુત્ર તથા કુંતી અને માદ્રી એમ બે પુત્રીઓ જન્મી. વીરનો પુત્ર ભોજવૃષ્ણિ થયો અને તેનો પુત્ર ઉગ્રસેન થયો. ઉગ્રસેનને બંધુ, સુબંધુ, કંસ વગેરે પુત્રો થયા. ”

ત્રિષષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર, શ્રીનેમિનાથચરિત્ર, પાંડવચરિત્ર (પદ્ય, ગદ્ય.) જૈનમતવૃક્ષ વગેરેમાં પણ રાજા શૌરિએ શૌરિપુર વસાવ્યાના ઉલ્લેખો છે. વિશેષમાં એમ પણ કહે છે કે — શૌરિપુરમાં સમુદ્રવિજય રાજા હતા અને મથુરામાં કંસ રાજા હતો. કૃષ્ણ વાસુદેવ કંસને મારી મથુરામાં ગાદીનરીત થયા હતા. ત્યારબાદ જરાસંઘના ભયથી પશ્ચિમમાં જવાનું નક્કી થતાં બન્ને રાજાઓ તથા યાદવોએ સૌરાષ્ટ્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું.

જૈન સાહિત્યમાં શૌરિપુર સંબંધી આ વિસ્તૃત વર્ણન મલવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે-જૈનો આ સ્થાનને પવિત્ર તીર્થ માને છે.

તીર્થંકરોના વ્યવન, જન્મ, દીક્ષા, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તથા નિર્વાણપ્રાપ્તિનાં સ્થાનો જૈન તીર્થ તરીકે પૂજાય છે. આ સ્થાન પણ આવીસમા તીર્થંકર પ્રભુ શ્રી નેમિનાથની જન્મ-ભૂમિરૂપે જૈન સાહિત્યમાં આજેખાયેલ છે.

શ્રી સમવાયાંગ સૂત્ર, શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, આવશ્યક નિયુક્ત, શ્રી કલ્પસૂત્ર, ત્રિષષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર, પ્રવચનસારોદ્ધાર, લોકપ્રકાશ, શ્રી નેમિનાથચરિત્ર, પાંડવચરિત્ર, જૈન મહાભારત, પ્રાચીન તીર્થરાસાઓ, જૈન તીર્થ યાત્રા-પુસ્તક ઇત્યાદિ અનેક ગ્રંથોના કથન પ્રમાણે આવીસમા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનો શૌરીપુરમાં જન્મ થયો છે. તેથી જૈનો તેને પોતાના આત્મતારણ માટે પ્રવિત્ર ભૂમિ તરીકે સ્વીકારે છે, માને છે અને ભક્તિભાવે પૂજે છે.

પ્રાચીન કાળમાં આ તરફ ધણા જૈનો હતા, પણ શૂંગ રાજા પુષ્યમિત્રની ધર્માધતાથી તથા શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના હુમલાથી જૈનોને પોતાનો વહાલો દેશ છોડી પરદેશ ખેડવો પડ્યો. યૌદ્ધોની પણ આ જ વલે ધર્ષ હતી. તેઓ તો મૂર્તિઓ છોડી ભાગી ગયા. જૈનોએ મંદિરો ખાલી કરી પોતાના ઇષ્ટદેવને સાથે લીધા અને મારવાડમાં જઈ નિવાસ કર્યો. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે શેષ રહેલ જૈનોને ધર્મભ્રષ્ટ કર્યા (હજારીબાગ જીલ્લાની સરાક જાતિ આ ધર્મસંકરતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે), જિનાલયોમાં વેદશાળાઓ સ્થાપી તથા જિનમૂર્તિઓને તોડી ફેંકી દીધી.

જૈનાચાર્યોએ તુરત તો આ બધું જતું કર્યું. પણ એક-બે સદી વીત્યા પછી પુનઃ ત્યાં તીર્થ-સ્થાપના કરી. ત્યારથી અત્યાર સુધી, પૂર્વના દરેક તીર્થો શ્વેતાંબર ઋમણોપાસકના અધિકારમાં છે.

આ ધર્માધતાના જીવાળમાંથી શૌરીપુર પણ કંઈ રીતે બચ્યું હોય ? પણ શ્રી પ્રભુભક્તિસૂરિ, શ્રી અપ્પભક્તિસૂરિ પ્રમુખ જૈનાચાર્યોએ પુનઃ મથુરાજી તથા શૌરીપુરની

૨. પ્રસિદ્ધ આચાર્ય અપ્પભક્તિસૂરિએ ગ્વાલિયરમાં અનેક ચોમાસાં કરેલ છે, તથા આમરાજને પ્રતિબોધેલ છે. તેમનું સ્વર્ગગમન વિ. સ. ૮૯૫ માં થયેલ છે.

એ તીર્થ ભૂમિઓનો ઉદ્ધાર કર્યો.૩

આ આચાર્યના સમય સુધી જિનમૂર્તિઓમાં નગ્નતા કે વસ્ત્રોનો ભેદ ન હતો. શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિની પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓ પૈકીની શ્રી શીતલનાથજીની પ્રતિમા હાલ પણ આગરાના-જૈન શ્વેતાંબર મંદિરમાં બિરાજમાન છે, અને તે શ્વેતાંબર વિધિથી પૂજાય છે. તેને શ્વેતાંબર, દિગંબર, સ્થાનકવાસી જૈન એવં જૈનેતર લોકસમુહ સપ્રેમ ઉપાસે છે. એની સ્થાન-પ્રતિષ્ઠા વિં સં ૧૮૧૦માં જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજીના સંતાનીય પં. કુશલવિજયગણ્ડીએ કરેલ છે. એનો શિલાલેખ પણ ત્યાં લગાવેલ છે.

સં ૦ સેહિલે શોરિપુરનો સંઘ કાઢ્યો હતો, જેની સાથે અનેક સાધુ-સાધ્વીઓ પણ હશે, તેમણે ભ. નેમિનાથજીની પ્રતિમા ભરાવી રાખી હતી. સંભવ છે કે કોઈ આકસ્મિક કારણે તેની અંજનશલાકા થઈ નહીં હોય. તેમનો સમય સં. ૧૬૧૩ નો કદ્દી શકાય છે. (હીરસૌભાગ્યવૃત્તિ)

સલક્ષણ મંત્રીના શિવાલય પહેલાં અહીં જિનાલયો હતાં. કાર્લાઈલની શોધ પ્રમાણે અહીં વિં સં ૧૦૮૪ વગેરેની જિનમૂર્તિઓ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. અહ્લાઉદ્દીન

૩. A પ્રાચીન પટ્ટાવલીઓના આધારે પૂર્વ દેશમાં તથા સૂરશેનમાં અનેક આચાર્યો યાત્રાએ આવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે.

શ્રીયશોભદ્રસૂરિ-પ્રદુમ્નસૂરિએ પૂર્વ દેશમાં વિચરી સાતવાર શ્રી સમ્મેત-શિખરજીની યાત્રા કરી છે. તથા ૧૧ જ્ઞાનભંડારો કરેલ છે, તેમનો સત્તાસમય વિક્રમની નવમી સદીનો પૂર્વાર્ધ છે.

શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિએ પૂર્વ દેશમાં પધારી મથુરાની યાત્રા કરી ગ્વાલીયરમાં વાઢમાં જય પામી નૃપસત્કાર પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેઓ વિં સં ૯૯૧ માં સ્વર્ગે પધાર્યાં.

તેમના જ શ્રીઉદ્યોતનસૂરિ પૂર્વદેશમાં ઘણા વિચર્યા હતા. તેમણે શ્રી શિખરજીની પાંચ યાત્રાઓ કરી હતી, અને વિં સં ૯૯૪માં આઠ મુનિવરોને સૂરિપદ સમર્પી બૃહદ્ગચ્છની સ્થાપના કરી હતી.

B. બરહીયા ઝાતિના ઇતિહાસ પત્રમાં પાઠ છે કે — શ્રીયશોભદ્રસૂરિના ગુરુબન્ધુ શ્રીનેમિચંદ્રસૂરિજીએ પણ સ. ૧૧૦૨માં પૂર્વ તરફ વિચરી મથુરા વગેરે તીર્થોની યાત્રા કરી હતી.

C. શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિમહારાજ વૃન્દારવૃત્તિની એક કથામાં શ્રી શિખરજી પર જિનાલય અને જિનમૂર્તિ હોવાનું પ્રમાણ આપે છે. એટલે ત્યાના જળમંદિર વગેરેની સ્થાપના અતિ પ્રાચીન સિદ્ધ થાય છે.

D. આત્માનંદ (હીંદી), એ, સન્ ૧૯૩૩ના અંકમાં કુંભારિયા યાત્રા શિલાલેખ શીર્ષક લેખમાં એક દેવકુલિકાના દરવાજાનો લેખ આપ્યો છે. તે પરથી ઇતિહાસ મળે છે કે-શરણુદેવના પુત્ર વીરચંદ્રે સ્વભ્રાતા, પુત્ર, પૌત્ર આદિ પરિવાર સાથે સં. ૧૩૪૫માં શ્રી પરમાણુદ્રસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સમ્મેતશિખર તીર્થ પર મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

E. શ્રી સોમસુંદરસૂરિ પૂર્વમાં પધાર્યા હતા. તેમનું સં ૧૫૦૧માં ગ્વાલિયરમાં સ્વર્ગગમન થયેલ છે. (પટ્ટાવલી)

ખીલજીએ શૌરિપુર ભાંગ્યું ત્યારે જૈન તથા આહિરોની વસ્તી અહીં સારી સંખ્યામાં હતી (આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ, વૉ ૪, પૃ ૨૦૦).

શ્રી હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ, વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્યવૃત્તિ, તપાગચ્છ પદાવલીઓ (પદાવલી સમુચ્ચય), શ્રી હીરસૂરિરાસ, કૃપારસકોશ, વિજયદેવમાહાત્મ્ય તથા સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ વગેરેમાં ઉલ્લેખ છે કે — જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિએ સં ૧૬૩૯ માં મોગલ સમ્રાટ અકબરને પ્રતિબોધી આગ્રામાં યોમાસું કર્યું હતું.

૪. આગ્રામાં સં ૧૬૪૦ માં શા માનસિંઘ અને કલ્યાણમલ્હે (બે ભાઈઓએ) શ્રી ચિન્તામણિ પાર્શ્વનાથનું મંદિર બનાવી શ્રી હીરવિજયસૂરિના હાથે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ સ્થાન તીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત છે.

આ સાથે શ્રીવાસુપૂજ્યસ્વામીનું મંદિર પણ પ્રાચીન છે. પરંતુ તે સંખંધી શિલાલેખી પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થયાં નથી.

નદીપાર બે મંદિરો હતાં, જે જીર્ણ થવાથી તેની મૂર્તિઓ શ્રી ચિન્તામણિજીના મંદિરમાં આવી ગયેલ છે. તેમાંનું એક મંદિર સં ૧૬૬૭માં ઉં વિવેકહર્ષગણિના ઉપદેશથી સં ચંદ્રપાલે કરાવ્યું હતું.

સં ૧૬૪૧ માં શા થાનસિંઘે કૃત્તેપુર (સિક્કી) માં જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજય-સૂરિના હાથે મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ મંદિર પણ હાલ ત્યાં નથી રહ્યું. એની પ્રતિમાઓ શ્રી ચિન્તામણિજીના મંદિરમાં આવી ગયેલ છે. કેટલીક ખંડિત મૂર્તિઓ કૃત્તેપુર, ગુડમંડી વગેરે સ્થાનોમાંથી મળી આવે છે. એક કાઉસગીયાની પાંચ ફૂટ ઉંચી મૂર્તિ આગ્રા કૃત્તેપુરની મોટર સડક પર ગુડમંડીથી દૂર નહેર પાસે જ ઉભી રાખેલ દર્શિગોચર થાય છે.

સં ૧૬૬૪ કે ૧૬૬૮ માં શા હિરાચંદ નિહાલચંદે સિમંધર સ્વામીનું મંદિર બનાવ્યું હતું, અને તેની શ્રી જિનચંદ્રસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તથા હીરાનંદયાગ બનાવ્યો હતો, જેમાં હાલ ઉં શ્રી વીરવિજયજી પ્રતિષ્ઠિત જિનકુશલસૂરિજીની પાદુકા છે. ત્યાં શા હીરાનંદજીએ પુષ્કરણી કરાવી હતી એમ શ્રી ચિન્તામણિજીના મંદિરમાં સુરક્ષિત શિલાલેખથી સાબીત થાય છે. આ યાગ ઐપરવાઈના કારણે જેનોના કબજામાંથી જતો રહ્યો છે.

દીલ્હીમાં પણ તેમના નામની હીરાનંદગલ્લી મોજીદ છે. આ યાગની પાસે જ શેઠનો યાગ છે. અહીં વચમાં સૂરિ-મંદિર છે. જેમાં સામે દિવાલના ગોંખમાં પં શ્રી કુશલવિજય ગણી પ્રતિષ્ઠિત પ્રાચીન તથા સ્તૂપપર અર્વાચીન જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિની ચરણ પાદુકાઓ છે. મણિલદ્રતું શ્રીમહાવીરસ્વામીનું જિનાલય છે.

આગ્રામાં સં ૧૬૭૧ માં સંધપતિ કુંરપાલ સોનપાલે મોટી પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેનું મંદિર પણ નદીપાર હશે એમ સંભવે છે. તેની મૂર્તિઓ હાલ આગ્રામાં ચિન્તામણિજીના મંદિરમાં છે. લખનૌમાં તપગચ્છના મોટા મંદિરમાં, સિમંધરસ્વામીના મંદિરમાં તથા સુયાહુ ભગવાનના મંદિરમાં પણ તેમની પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓ છે.

૧૯૬૩

શૌરિપુર તીર્થ

૪૫૯

ત્યારબાદ શ્રી શૌરિપુરની યાત્રા કરી ભગવાન શ્રી નેમિનાથના જન્મસ્થાનના મંદિરમાં શ્રી હીર-સિંહ વિમલ ગણિના પિતામહ સંઘપતિ સોહિલે કરાવેલ પુરાણી બે જિન મૂર્તિઓ તથા જિન પાદુકાની અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તથા પશ્ચિમ તરફ વિહાર કરતાં મથુરાના પરબ સ્તૂપની પણ યાત્રા કરી હતી.

શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીએ આ વિહારમાં બે વાર નદી પાર કરી શાહીપુરને રસ્તે જન્મ ભૂમિમાં જઈ ભં નેમિનાથજીની યાત્રા કરી મૂલ શૌરિપુરમાં વાસ કરી ત્યાંના ક્ષત્રિયોને પ્રતિબોધ્યા હતા. ત્યારબાદ રાજ્ય બદનસિંહે યમુના ઘાટ તથા શિવાલય બંધાવ્યાં હતાં, (તથા બટેશ્વર વસાવ્યું હતું). પછી તે અહીં સેંકડો શિવાલયો બની ચૂક્યાં છે. વચમાં એક જિનાલય પણ ઉભું છે.

સં ૧૬૬૭ લગભગમાં શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય ઉં શ્રી વિવેકહર્ષગણી વગેરે શૌરિપુરની યાત્રાએ પધાર્યા હતા. (જેની પ્રતિષ્ઠિત જિનમૂર્તિઓ આગ્રા, મથુરા, તથા કલકત્તામાં બિરાજમાન છે.)

સં ૧૬૭૧ પછી એટલે કે શ્રી વિજયદેવસૂરિના શાસનકાળમાં ઉં વિદ્યાસાગરના શિષ્ય પં સહજસાગરજીએ સ્વશિષ્ય પં વિજયસાગરજી^૫ તથા પ્રશિષ્ય પં હેતુસાગર વગેરે પરિવાર સાથે આગ્રાના સંઘમાં શ્રી શૌરિપુરની યાત્રા કરી હતી. તેઓ આગ્રાથી યમુના નદી પાર કરી શ્રી કુંથુનાથ તથા પાર્શ્વનાથના દર્શન કરી શ્રીરોગ્યાદમાં તીર્થકરોને વાંદી સીધા પૂર્વદેશ તરફ વિચર્યા હતા, અને પાછા વળતાં શૌરિપુરમાં કૃષ્ણવર્ણવાગા ભં નેમિનાથ, ચંદાવાડીમાં ચંદ્રપ્રભુ તથા રૂપડીમાં જિનેશ્વરની યાત્રાએ પધાર્યા હતા.

જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજી આગ્રે આવ્યા ત્યારે ઉં શ્રી કલ્યાણવિજયજી પણ સાથે આવેલ. તેમણે સં ૧૬૬૨માં પુનઃ આગ્રે આવી આગ્રાના સંઘપતિ બીબુ તથા કુંઅરજી સાથે પૂર્વદેશનાં તીર્થોની યાત્રા કરી છે. તેઓ આગ્રેથી નીકળી નદીપાર બે જિનાલયોને વાંદી શ્રીરોગ્યાદ, ચાંદવડ તથા રાપડી થઈ ૩ કોશ દૂર શૌરિપુર ગયા હતા. દરેક ગામમાં ભવ્ય જિનાલયો હતાં. શૌરિપુરમાં ૭ જિનાલયો તથા ૧૪ જિન-બિંબો હતાં.

અહીં કિલ્લા પાસેની સડક ખોદતાં શ્રી વિમલચંદ્રગણિ (સૂરિ)એ ભરાવેલ શ્રી શીતલનાથની ભવ્ય મૂર્તિ નીકળી હતી. પં કુશલવિજયજી ગણિએ સં ૧૮૧૦ માં તેની તથા ઉં શ્રી વિવેકહર્ષગણિએ ભરાવેલ શ્રી મુનિસુવત્સ્વામી વગેરે ચોમુખની શ્રી ચિંતામણિજીના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરેલ છે. જેમાં શ્રાવક ભવાનીદાસજી વગેરેએ ઉત્સવ કર્યો હોય એમ સંભવે છે. આ સિવાયનાં આગ્રાનાં મંદિરો છેલ્લા સો વર્ષમાં બનેલ છે.

૫. ઉં શ્રી ધર્મવિજયજીની પરંપરામાં થયેલ પં વિજયસાગર જુદા છે, જેની પરંપરા વીર સં ૨૪ મીના જૈન શ્વેતાંબર કોન્કરન્સ હેરોહડના ખાસ સાહિત્ય — અંકમાં પૃ ૫૧૪ માં છપાયેલ છે.

આ સિવાય સં ૧૬૬૮ માં શ્રી જિનચંદ્રસૂરિ લ્હિધવર્ધનજી, સં ૧૬૭૧ માં કલ્યાણસાગરસૂરિ, સં ૧૭૪૭માં શ્રી લાલવિજય શિષ્ય સૌભાગ્યવિજય, સં ૧૭૫૭માં ઉં શ્રી મેઘવિજયગણી તથા સં ૧૮૦૫માં પં ૦ શ્રી કુશલવિજયગણી, શ્રી તત્ત્વવિજયગણી વગેરે આગ્રે પધારેલ, જે દરેક મહર્ષિઓ શૌરિપુર અને મથુરાજી ગયા હતા. તે અવસરે આગ્રાથી યમુના નદી પાર કરી શીરોજીઆદ, ચાંદાવાડી, સુપડી થઈને યમુના પાર શૌરિપુરનેા રસ્તો હતો.^૭

યમુના તટ પરનું જિનાલય “યતિમંદિર” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. યતિ એ જૈન શ્વેતાંબર સાધુઓની એક ક્રિયાશિથિલ શાખા છે, જેઓમાં એક મુખ્ય નેતા હોય છે તે શ્રીપુજ તથા ભટ્ટારક મનાય છે. ગ્વાલીયરમાં લોંકાગઝના શ્રીપુજની પણ ગાદી છે. એના તરફથી અટૈશ્વરના યતિમંદિરની વ્યવસ્થા થતી હતી. તેમાં ઋષભદાસજીના શિષ્ય ધન્નામલજી યતિ વિખ્યાત પુરુષ છે, જેમણે સમાજના ઉપયોગ માટે મંદિરના કમ્પાઉન્ડની સામે જ બનરના ચોતરા વગેરે બંધાવ્યા છે. એ સ્થાનેા હાલ પણ યતિ ધન્નામલજીના નામથી જાહેર છે. યતિમંદિરની વ્યવસ્થા અંત સુધી તેમના હાથમાં હતી. એમનું દેહાવસાન વિ ૦ સં ૧૯૧૫ લગભગમાં થયેલ છે. ત્યાં સુધી યતિમંદિર, ઉપાશ્રય તથા તેની જગા શ્વેતાંબર માલકીનાં હતાં.

જૈનેના દરેક સંપ્રદાયો ભગવાન નેમિનાથને ૨૨ મા તીર્થંકર માને છે, જતાં તેના જન્મ સંબંધી મતભેદ છે. મેં ઉપર જે પ્રમાણે ટાંક્યાં છે તે જૈન શ્વેતાંબર સાહિત્યનાં છે, જ્યારે દિગંબર સાહિત્ય તેની વિરૂદ્ધ જાય છે.

૬. તેમની શિષ્યપરંપરા આ પ્રમાણે છે. જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિ, ઉં કનકવિજયગણી, શીલવિજયગણી, સિદ્ધિવિજયગણી, કૃપાવિજયગણી, ઉં શ્રી મેરુવિજયગણી, પં ૦ મેરુવિજયગણી, પં ૦ લાનુવિજયગણી, પં ૦ કુશલવિજયગણી, પં ૦ તત્ત્વવિજયગણી. (પટ્ટાવલી સમુચ્ચય)

૭. ચાંદાવાડી શીરોજીઆદથી દક્ષિણે ૩ માઇલ પર યમુના કાંઠે છે જેનું ખીજું નામ સાશીઆબાદ છે. અહીં જિનાલયોનાં પુરાણા ખંડેરો છે. અહીં સ્કટિકની મૂર્તિ હતી, જે હાલ શીરોજીઆદમાં દિગંબર જિનાલયમાં પૂજાય છે. સુપડી ગામ પણ મોજુદ છે. સીકાહાબાદ તથા શીરોજીઆદના રસ્તાઓ અહીં મળે છે, જ્યાંથી નદી પાર કરાય છે. શ્વેતાંબર મંદિરે જવા માટે તથા અટૈશ્વર જવા માટે ભિન્ન ભિન્ન રસ્તાઓ છે. અટૈશ્વર થઈને શ્વેતાંબર જૈનમંદિર જવું હોય તો વિશેષ રસ્તો કાપવો પડે છે.

૮. દિગંબર સંપ્રદાયમાં ક્રિયાશિથિલ સાધુઓ તે ભટ્ટારક મનાય છે. જે પૈકીની કીર્તિ તથા બુધણ; આ એ શાખાઓના ભટ્ટારકો ગ્વાલીયર તથા દિલ્હીમાં રહેતા હતા. શ્વેતાંબરમાં વિજયસાગર, રત્નલાલ, રામદાસ, મદલ એમ અનેક શાખાઓના યતિઓ દિલ્હી, લશ્કર, (ગ્વાલીયર) જ્યપુર, કિસનગઢ, આગ્રા, શાહજહાંનાબાદ, સામલી તથા સાંબર વગેરેમાં રહેતા હતા.

ઉત્તરપુરાણ, નેમિનિર્વાણકાવ્ય, નેમિપુરાણ, (હિંદી) સ્વયંભૂ સ્તોત્રનો કોડો (મરાઠી) તથા દિ. તીર્થયાત્રાના ગ્રંથો વગેરે દિગંબર શાસ્ત્રો ભગવાન નેમિનાથનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રમાં દ્વારિકામાં થયાનું માને છે. અને એ પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે દ્વારિકામાં દેવ નિમિત્તે-શૌરિપુર મહોલ્લામાં ભગવાનનો જન્મ થયો હતો.

શ્વેતાંબર સાહિત્ય ભગવાનની જન્મતિથિ શ્રાવણ શુદ્ધ ૫ માને છે. દિગંબર શાસ્ત્રના અનુસારે ભ. નેમિનાથની જન્મતિથિ શ્રાવણ શુદ્ધ ૬ છે. આ જ રીતે મ્યવન તિથિની માન્યતા માટે પણ મતફેર છે.

એટલે કે શૌરિપુરને જૈનતીર્થ હોવામાં શ્વેતાંબર સાહિત્યનાં પ્રમાણ છે.

આ ઉપરાંત મોગલ સમ્રાટ અકબર તથા તેના પછીના બાદશાહોએ શ્રી હીરવિજય-સૂરીશ્વરજી વગેરેને જૈન તીર્થોનાં ફરમાનપત્રો સમર્પેલ છે. હિંદમાં લિલ્લ લિલ્લ સ્થાનની સનદો પણ તેમના શિષ્યોને મળેલ છે. આગ્રા જીલ્લા વગેરેમાંના તીર્થો માટે પણ જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરજીને સ્વાધીન કરી રક્ષણ આપવાનાં પ્રમાણો છે.^૯

આ સ્થિતિમાં શૌરિપુરમાં શ્વેતાંબરોનું કેટલું પ્રભુત્વ હશે તે સ્હેજે કલ્પી શકાય તેમ છે.

અહીં છેલ્લા વર્ષોમાં શ્વેતાંબર જૈનો તથા યતિઓને ત્રાસ થવા લાગ્યો. પરિણામે યતિમંદિર યતિઓએ ભાષ્ટ્યારાથી દિગંબર જૈનોની દેખરેખ નીચે રાખ્યું. પણ કાળની ગતિ કુટિલ છે, દિગંબરોએ તેની મૂર્તિઓને સ્થાને દિગંબર મૂર્તિઓ ખેસારી દિગંબર મંદિર બનાવ્યું. આ મંદિરમાં મૂલનાયક શ્રી નેમિનાથ ભગવાન હતા. (ગવર્નમેંટની યાદીમાં નકશામાં પણ તે જ નામ લખેલ છે.) તેને સ્થાને પણ થોડાં વર્ષો પહેલાં જ શ્રી અજિતનાથજી ખેસારી દીધા છે અને ત્યાંની શ્વે. મૂર્તિઓને ક્યાં રાખી તેનો પત્તા સુધ્ધાં નથી. માત્ર જન્મસ્થાનનું મંદિર સર્વતંત્રરૂપે શ્વેતાંબર જૈનોના તાબામાં છે. અહીં દિગંબરોની સત્તા પણ નથી, જેનાં દર્શન પૂજન જૈન — જૈનેતર જનતા અબેહલાવે કરે છે.

ભાષાતીર્થ

આર્યાવર્તની પ્રાચીન ભાષા ૬ છે, જેમાં શૌરસેનીનું પણ નામ છે, જે પ્રાકૃતને મળતી ભાષા છે. આ શૌરસેનીની જન્મ-ભૂમિ શૌરિપુરે પ્રાકૃત વાણીને પલટો આપી સ્વતંત્ર ભાષા બનાવી હતી. આ શૌરસેની ભાષા આજની વ્રજ ભાષાની માતા મનાય છે. શુરસેન દેશ એ પણ શૌરિપુરની ચારે બાજુનો પ્રદેશ છે.

૯. ઉત્તર હિંદમાં જૈન તીર્થોના ફરમાનો વગેરે શ્વેતાંબર આચાર્યોને મલ્યાનાં અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે મૈસુર વગેરે દક્ષિણ વિભાગમાં દિગંબર આચાર્યોને મલ્યા હોય એમ માની શકાય છે. આ બંને દિશાનાં પ્રમાણપત્રો ત્યાં ત્યાં તે તે સંપ્રદાયોના પ્રભુત્વની સાક્ષી આપે છે.

(ગતાંકથી ચાલુ)

ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે માત્ર છ આવલિકા જ કાળ રહેવાવાળું સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ અને માત્ર અન્તર્મુદૂર્ત જેટલો કાળ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં રહેવાવાળી તેજોલેશ્યા માટે લિન્નપણે નિર્દેશ કરનાર શાસ્ત્રકારો, દેશોનકોડ પૂર્વ સુધી, દિગંબરોના મત પ્રમાણે, પરમ ઔદારિક શરીરને ધારણ કરવાની વાતને જણાવવા માટે ચુપકીટી પકડે, એ આશ્ચર્યની બિના ગંણાવી બેઈએ; પણ તેવી પરમ ઔદારિકની લિન્નતા, એના કારણભૂત કર્મના બંધ અને તે બંધનાં કારણો અને તેનું એકેન્દ્રિયપણું જેવી દશામાં હોવું; એ સર્વથા છે જ નહિ અને તેથી તેનો નિર્દેશ ન કરવાનું આશ્ચર્ય અછલવાનોને લાગતું નથી.

ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજસ, શ્વાસોશ્વાસ, ભાષા, મન અને કર્મ; એવી, આઠ પ્રકારની ગ્રહણ કરવા લાયક જે પુદ્ગલોની વર્ગણાઓ જણાવેલી છે, તેમાં પરમ ઔદારિક નામની વર્ગણા કોઈ પણ દિગંબર ગ્રન્થકારોએ માની નથી. ફક્ત કેવળી મહારાજોએ આહાર ન માનવાના કદાચહને લીધે જ પરમ ઔદારિકની કલ્પના દિગંબર ભાઈઓને કરવી પડી. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઔદારિક શરીર બાંધવું હોય ત્યારે ઔદારિક વર્ગણાનાં પુદ્ગલોનો આહાર લેવો પડે છે, અને વૈક્રિય તથા આહારક શરીર બાંધવાં હોય ત્યારે આહાર પર્યાપ્તિ દ્વારાએ કે સમુદ્ધાત દ્વારાએ તે તે વૈક્રિય અને આહારકનાં પુદ્ગલો ગ્રહણ કરવાં પડે છે અને તેનેમાટે વૈક્રિય અને આહારકમાં પણ શરીરની અપેક્ષાએ અપર્યાપ્તપણું તથા પર્યાપ્તપણું માનવામાં આવે છે. એટલે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક ત્રણે પ્રકારનાં શરીરમાં પહેલાં અપર્યાપ્તપણું હોય અને પછી જ તેનું પર્યાપ્તપણું શાય. એટલે કોઈ પણ શરીરની પર્યાપ્તિ તેની અપર્યાપ્તિ સિવાય હોતી જ નથી તો પછી દિગંબરભાઈઓ જે પરમ ઔદારિક શરીર માને છે તેની અપર્યાપ્ત અવસ્થા ક્યારે માને છે? કેવલજ્ઞાન પામવાની સાથે તો પરમ

ઔદારિક શરીર જ તેઓને થઈ જાય છે તો પછી તે પરમઔદારિકની અપ-
ર્યાપ્ત અવસ્થા શું ખારમે ગુણુઠાણે ક્ષીણમોહનીમાં માને છે ? વળી પર્યાપ્તિ-
ઓને અંગે ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારકની અપર્યાપ્તિ અને પર્યાપ્તિઓ
સ્થાન સ્થાન ઉપર કહેલ છે, પણ પરમ ઔદારિકની પર્યાપ્તિ કે અપર્યાપ્તિ
કોઈ દિગંબર અન્યોમાં પણ મળતી નથી. એટલે દિગંબરોએ કહેલી કેવલી
મહારાજના પરમ ઔદારિક શરીરની કલ્પના સાવ મૂળાહીન ઠરે છે.

વિશેષ વિચારવા જેવું તો એ છે કે — જે શરીરમાં હાડકાં, નસો અને
માંસ વગેરે હોય તે શરીરને જ ઔદારિક જાતનું ગણવામાં આવે છે એટલે
દિગંબરો જે કેવલિ મહારાજને પરમ ઔદારિકપણું માને છે તેમાં હાડકાં,
લોહી, માંસ, નસો વગેરે માનવાં જ પડે છે. તેમ જ ન હોય તો પરમ
ઔદારિકમાં કેશ (વાળ) હોવાની માન્યતા તેઓની ટકી શકે નહિ.
દિગંબરોનું માનવું એવું છે કે તીર્થંકર મહારાજનું નિર્વાણ થાય ત્યારે તેમનું
પરમ ઔદારિક શરીર તો આખું ઉડી જાય છે, પણ માત્ર તે પરમ ઔદા-
રિકના કેશ અને નખ રહે છે. આ માન્યતાને અંગે બે પ્રકારના વિચાર
કરવાની આવશ્યકતા રહે છે: પ્રથમ તો તે પરમ ઔદારિક કપૂરની પેઠે ઉડી
જવાવાળા વૈક્રિય કરતાં કેશ અને નખ ધારણ કરવાવાળું હોવાથી વૈક્રિય
અને આહારકથી તંદન જુદા સ્વભાવવાળું માનવું પડે છે. અને તે પરમ
ઔદારિકમાં જે હાડકાં, માંસ વગેરે ન માનવામાં આવે તો નખ, કેશ વગેરેનું
અવસ્થાન થાય જ નહિ, અને જ્યારે તે પરમ ઔદારિકને પણ હાડકાં અને
માંસવાળું માનવાની, નખ અને કેશને લીધે, જરૂર પડે તો પછી તે પરમ
ઔદારિકને વૈક્રિયની માફક ઉડી જવાવાળું માનવું અને તેના કેશ, નખનું
રહેવું માનવું તે કેવળ મતાગ્રહને ધારણ કરવા સિવાય બીજા કોઈ માની શકે
નહિ. બીજા વિચાર એ કરવા જેવો છે કે દિગંબરભાઈઓ માને છે કે
તીર્થંકર ભગવાનના નિર્વાણ પછી તેઓશ્રીના કેશ અને નખોનો જ ઇન્દ્ર
મહોત્સવ કરે છે. પ્રવેતાંબર શાસ્ત્રો પ્રમાણે જ્યારે ઇન્દ્રાદિક દેવો ભગવાનની
હાઠા વગેરે પૂજા અને આરાધના માટે ગ્રહણ કરે છે ત્યારે દિગંબર
ભાઈઓને તીર્થંકરનું આખું શરીર ઉડી જવાથી હાઠા વગેરેનું ગ્રહણ કરવાનું
ઇન્દ્રોને રહેતું જ નથી. (તટસ્થ મનુષ્ય જોઈ શકશે કે કેવલી મહારાજને
આહાર ન હોય એવા આગ્રહને લીધે આ દિગંબર ભાઈઓને ઇન્દ્ર વગેરે
દેવોને ભગવાનની સ્વાભાવિક સેવા મળતી હતી તે પણ ઉડાવવી પડી.
કેમકે નખ અને કેશ એવી ચીજ નથી કે જે ચિતામાં એકદમ ન અંગે અર્થાત્
તે ચીજે એકદમ બળવા વાળી છે. અને તેથી ઇન્દ્રાદિકોને કંઈ પણ

દેવલોકમાં લઈ જવાનું ન રહે અને કંઈ પણ તેવી સેવા કરવાનું સાધન ન રહે એ સ્વાભાવિક છે.)

વિશેષ આશ્ચર્ય તો એ છે કે — દિગમ્બર ભાઈઓ જિનેશ્વર મહારાજના રહેલા નખ અને કેશનો મહોત્સવ માને છે, તે એવી રીતે કે ભગવાન તીર્થંકરનું પરમ ઔદારિક શરીર ઉડી ગયા પછી તેમાંથી રહેલા કેશ અને નખો ઈન્દ્ર મહારાજનો અહ્લુ કરે છે અને પછી તે ઈન્દ્ર મહારાજનો ભગવાન જિનેશ્વરનું નવું શરીર બનાવે છે અને તેમાં તે પરમ ઔદારિકના નખ કેશોને જોડે છે અને પછી સર્વ દેવતાઓ તેનો મહોત્સવ કરે છે. (તટસ્થ મનુષ્ય જોઈ શકશે કે આ દિગમ્બર ભાઈઓએ માનેલો મહોત્સવ ઈન્દ્રે બનાવેલા શરીરનો ગણાય કે પરમ ઔદારિકમાં રહેલા નખ કેશનો ગણાય.) દિગમ્બર ભાઈઓએ એટલો પણ વિચાર ન કર્યો કે, કેવલીને આહાર ન માનવા માટે કેવલીનું આખું શરીર પલટાવ્યું, ઔદારિકની જગો પર પરમ ઔદારિકને કહ્યું, છતાં તે પરમ ઔદારિકને આહારવાળું ન હોય અને ઔદારિકની જાતિનું ન હોય તો કેશ અને નખ એ બંને વસ્તુ, કરાતા આહારના થયેલા રસના મેળરૂપ છે તો પછી તે આવી ક્યાંથી ?

દિગમ્બર ભાઈઓએ ઉપકરણ ઉઠાવવાને લીધે પાત્રાંની હયાતિ સાધુઓને ન હોય એમ માન્યું અને તીર્થંકર કેવલીને આહારમાટે પર્યાટન કરવું અયોગ્ય અને અપમાનાસ્પદ માનીને ખીબ સાધુઓ પાત્રાના અભાવને લીધે આહાર ન લાવી શકે માટે તીર્થંકર કેવલીને આહાર વિનાના માનવા પડ્યા, એટલે પાછળથી તે જ ઉપકરણના અભાવને લીધે તીર્થંકર કેવલીને અનાહારી માનવાને અંગે સર્વ કેવલીઓને અણાહારી માનવા પડ્યા. અને તે સર્વ કેવલીઓને અણાહારી માનવાથી તેમના શરીર ઔદારિક છતાં પણ તે ઔદારિક શરીરની વાતને એળંગીને પરમ ઔદારિક શરીરની કલ્પના, શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ અને યુક્તિથી નહિ ઘટવાવાળી છતાં પણ, માનવી પડી.

દિગમ્બર ભાઈઓને, જિનેશ્વર ભગવાન અગર દેાઈ પણ જીવ કેવલજ્ઞાન પામ્યા પછી ઔદારિક શરીરવાળો હોય જ નહિ પણ તે પરમ ઔદારિક શરીરવાળો હોય અને તે પરમ ઔદારિકની માન્યતાને સંજ્ઞક પકડવાને તેમજ કેવલીને આહાર ન હોય તેના દૃઢ આગ્રહને લીધે જ દેવપણાના વિરોધી જે અઠાર દોષો, વાસ્તવિક કારણો વગેરે હતાં, તેનો પણ પલટો કરવો પડ્યો. વાસ્તવિક અઠાર દોષો અને દિગમ્બરોએ માનેલા અઠાર દોષોમાં કેટલો અધો ફરક પડે છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

(અપૂર્ણ)

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની દીક્ષાનાં

સમય અને સ્થાન

લેખક

મુનિરાજશ્રી હિમાંશુવિજયજી, ન્યાય-કાવ્યતીર્થ

[એક વિચારણા]

કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિજી વિક્રમની ખારમી અને તેરમી સદીના એક પરમ પ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે જૈન સમાજમાં જ નહીં, પણ આખા ગુજરાતમાં એક નવાયુગની ઉષા પ્રગટાવી હતી. સાહિત્ય ક્ષેત્રના

તે તેઓ સમ્રાટ હતા. એક પણ એવો વિષય નહીં હોય જેમાં તેમણે પોતાની અર્થગંભીર લેખિની ન ચલાવી હોય. ચૌલુક્ય વંશના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને મહારાજા કુમારપાળ જેવા પ્રતાપી રાજવીઓના ઇતિહાસમાં આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિજીએ બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો.^૧

પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંખ્યાબંધ વિદ્વાનોએ તેમને પોતાની શ્રદ્ધાંજલીઓ અર્પણ કરેલ છે. તેમનો વિસ્તૃત પરિચય મેં “આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ ઓર उनका साहित्य” શીર્ષક એક નિબંધ “શ્રી હરવિલાસ શારદા અભિનંદન ગ્રંથ” માટે લખ્યો છે તેમાં આપેલ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિજી જન્મથી ધંધુકાના વતની હતા. તેમનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૧૪૫ના કાર્તિક શુકલા પૂર્ણિમાને દિવસે, મોઢ જ્ઞાતિમાં, પિતા આચીંગને ત્યાં થયો હતો. તેમનું નામ ચાંગદેવ હતું. તેઓએ બાલ્યવયમાં જ શ્રી દેવચંદ્રસૂરિજીની પાસે જૈન દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. તેમણે આ દીક્ષા ક્યા સ્થાનમાં અને ક્યારે ગ્રહણ કરી તે બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકોમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉલ્લેખો મળતાં હોવાથી તે સંબંધી આ ટૂંકા લેખમાં વિચાર કરીશું.

૧. “પ્રભાવક ચરિત્ર” માંના હેમચંદ્રસૂરિના ચરિત્રમાં સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) માં વિ. સં. ૧૧૫૦ ના માગસર સુદી ૧૪ ને શનિવારે દીક્ષા લીધાનું લખ્યું છે.

૨. “પ્રબંધ ચિંતામણિ”માં, લગભગ આઠ વર્ષની ઉંમરે ચાંગદેવને દેવચંદ્રસૂરિજી મળ્યા હતા અને તેમણે કર્ણાવતીમાં દીક્ષા લીધી હતી એમ મળે છે.

૩. “કુમારપાળ પ્રબંધ” માં પાંચ વર્ષની ઉંમરમાં શ્રી દેવચંદ્રસૂરિજીએ ચાંગદેવને દેખ્યાનું અને વિ. સં. ૧૧૫૪ માં કર્ણાવતીમાં દીક્ષા લીધાનું લખ્યું છે.^૨

૪. “કુમારપાળ પ્રતિબોધ” માં સોમપ્રભસૂરિએ, ખંભાતમાં ચાંગદેવનું દીક્ષિત

૧. સિદ્ધરાજની બાબતમાં મારો ‘સિદ્ધરાજ જયસિંહે શું કર્યું?’ શીર્ષક ‘શારદા’ માસિકમાંનો લેખ તથા કુમારપાળની બાબતમાં, ‘ભારતીય અનુશીલન ગ્રંથ’ માં પ્રકાશિત મારો ‘મહારાજા કુમારપાળ ચૌલુક્ય’ શીર્ષક લેખ જુઓ.

૨. કર્ણાવતીની બાબતમાં મારો ‘આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ ઓર उनका साहित्य’ શીર્ષક લેખની નોંધ જુઓ.

થયાનું લખ્યું છે.^૩

૫. ડૉ. જી. બુલરે “ ધી લાઇફ ઓફ જૈન મંક હેમચંદ્ર ” નામક જર્મન ભાષાના પુસ્તકમાં વિ. સં. ૧૧૫૦ માં સ્તંભનતીર્થમાં દીક્ષાનું લખ્યું છે. વીસમી સદીના અંતકારોએ આ મતને આધારે પોતાના અંથોમાં એ વસ્તુ લખી છે.

આ પાંચ ઉલ્લેખોમાં ઉદાયન મંત્રીએ હેમચંદ્રસૂરિજીની દીક્ષામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો એમ લખેલ છે.

આ પાંચ અંથોમાંના એમાં દીક્ષાનું વર્ષ વિ. સં. ૧૧૫૦ આપ્યું છે તથા એમાં દીક્ષાનું સ્થાન કર્ણાવતી આપ્યું છે તે કીક નથી લાગતું. આ પાંચ અંથોમાં (૧) ‘કુમારપાળ પ્રતિબોધ’ સૌથી પ્રાચીન અંથ છે. તેના પછી (૨) ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’ તેના પછી (૩) ‘પ્રબંધ ચિંતામણિ’ તેના પછી (૪) ‘પ્રબંધ કોષ’ અને તેના પછી (૫) ‘કુમારપાળ પ્રબંધ’ (જિનમંડનકૃત) અનેલ છે.^૪

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીની દીક્ષા વિ. સં. ૧૧૫૦ માં પાંચ વર્ષની ઉંમરે થઈ છે એ વાત ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’ માંથી મળે છે. ડૉ. જી. બુલરે પણ એ ઉપરથી એ પ્રમાણે જ સ્વીકાર્યું છે. ‘પ્રભાવક ચરિત્ર’થી પહેલાંના અંથ-‘કુમારપાળ પ્રતિબોધ’-માં પાંચ વર્ષ આપત કંઈ પણ લખ્યું નથી. ખીજી વાત એ પણ છે કે પાંચ વર્ષ જેટલી નાની ઉંમરે દીક્ષા આપવાનો જૈન શાસ્ત્રો નિષેધ કરે છે. એટલે તેમણે ૧૧૫૪ માં નવ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધી હોય એ વાત મને વધારે માન્ય લાગે છે.

તેમની દીક્ષાના સ્થાન તરીકે, એ અંથો સિવાયના ખીજા બધા અંથોમાં, ખંભાતનો નિર્દેશ મળે છે, અને તે બરાબર હોય એમ લાગે છે.^૫ જો કર્ણાવતીને
(જુઓ પૃષ્ઠ ૪૭૦)

૩. ગુણગુરુણા સહ ગુરુણા, સંપત્તે સ્વંમતિત્થમ્મિ ।

તત્થ પયન્નો વિક્કં, કુણમાણો સયલસંઘપરિઓસમ્ ॥ —કુ. પ્રતિબોધ ।

ખંભાતનું નામ પ્રાકૃતમાં સ્વંમાહ્ત અને થંમણપુર, અને સંસ્કૃતમાં સ્તંભનતીર્થ લખેલ છે. તામ્રલિપ્તી પણ ખંભાતનું નામ હોવું જોઈએ. કેમકે શ્રી અજિતપ્રભસૂરિ વિરચિત ‘શાંતિનાથ ચરિત્ર’ના છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં તામ્રલિપ્તો અને સ્તંભનતીર્થ સમુદ્રના કિનારા ઉપર હોવાનું તથા પર્યાયવાચક હોવાનું લખેલું છે. મહારાજ સિદ્ધરાજના રાજ્યમાં ખંભાત એક મોટો જીલ્લો હતો. એ અમદાવાદથી દક્ષિણમાં છે. ‘તીર્થકલ્પ’ માં એક ‘સ્થંભનક કલ્પ’ પણ છે.

૪. આ અંથોનો અનુક્રમે રચનાકાળ આ પ્રમાણે સમજવો (૧) વિ. સં. ૧૨૪૧, (૨) ૧૩૩૪, (૩) ૧૩૬૧, (૪) ૧૪૦૫, અને (૫) ૧૪૯૨. ડૉ. બુલરનો અંથ ઇસ્વીસન ૧૮૮૯ માં અનેલ છે.

૫. ડૉ. જી. બુલર પોતાના હેમચંદ્રાચાર્યના ચરિત્રમાં આગળ લખે છે કે “તેમની (હેમચંદ્રની) દીક્ષાના સમયની આખતમાં મેરુતુંગ (પ્રબંધચિંતામણિકાર) ઘણું કરીને સાચા છે. અને દીક્ષાના સ્થાનની આખતમાં પ્રભાવકચરિત્રકાર ઘણું કરીને સાચા છે.” આ ઉલ્લેખથી પણ મારી માન્યતાને વધુ પુષ્ટિ મળે છે કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પાંચ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી ન હતી, તેમજ દીક્ષા ખંભાતમાં થઈ હતી.

समीक्षाभ्रमाविष्करण

[याने दिगम्बरमतानुयायी अजितकुमार शास्त्रीए “श्वेताम्बरमतसमीक्षा”मां
आळेखेल प्रश्ननो प्रत्युत्तर]

लेखक—आचार्य महाराज श्रीमद् विजयलावण्यसूरिजी

(क्रमांक १५ थी चाल)

साधु आहारपान कितने वार करे ?

आ वात तो श्वेताम्बरदर्शन तथा दिगम्बरदर्शनने मान्यतम छे, के वेयावच्च गुण आत्मकल्याणनुं प्रबल कारण छे, एटलुं ज नहि परन्तु वेयावच्चगुणने अबाधित राखवा माटे आहारना त्यागरूप तपोगुणने संकुचित करीने पण मुनि वेयावच्चने माटे आहार करे । आ बाबतमां उभयसम्मत प्रमाणपाठोनुं अवलोकन पण आपणे पूर्वे सारी रीते करी आव्या छीए । हवे विचारणीय ए छे के—वेयावच्च महागुण होवाथी एकवार वापरवुं दिगम्बरदर्शन मान्य राखे छे तो पछी एकवार वापरवाथी ज्यां वेयावच्चनो निर्वाह न थई शकतो होय त्यां वेयावच्चने अनुलक्षीने बेवार वापरे तो तेमां कोई पण जातनो दोष होई शकतो नथी, एटलुं ज नहि परन्तु विशेष लाभ छे, कारण के बने स्थलमां वेयावच्चगुणनी आगधना लक्ष्य छे । लोलुपतादि कारणे आहार करनारा दोपना भागी बने छे, अन्यथा नहि । जुओ दिगम्बरशास्त्र मूलाचारमां पिण्डविशुद्धि अधिकार—

न बलाउसाउअट्टं न सरीरस्सुवचयट्टं तेजट्टं ।

णाणट्टं संजमट्टं ज्ञाणट्टं चैव भुंजेज्जा ॥ १ ॥

[न बलायुःस्वादार्यं शरीरस्योपचयार्थं तेजोऽर्थम् ।

ज्ञानार्थं संयमार्थं ध्यानार्थं चैव भुञ्जीत ॥ १ ॥]

१. युद्धादि करवाने लायक बल मने पेदा थाय, आवी भावनाथी मुनि आहार न करे । २. सारा सारा पदार्थो अथवा अनेकवार खाउं तो लांबुं जीवाशे आवी भावनाथी मुनि आहार न करे । ३. अमुक अमुक वस्तुओ बहु स्वादिष्ट अने मधुर लागे छे माटे वापरुं आवी भावनाथी मुनि आहार न करे । ४. पौष्टिक वस्तुओ अथवा अनेकवार वापरुं तो लष्टपुष्ट थाउं आवी भावनाथी मुनि आहार न करे । ५. अमुक रीते अमुक आहार लउं तो मारुं शरीर सुन्दर, कान्तिवाळुं थाय आवी भावनाथी मुनि आहार न करे । पण १ ज्ञानने माटे, २ संयमने माटे अने ३ ध्यानने माटे मुनि आहार करे ।

आ उपर्युक्त गाथामां निषेध कोटिमां वेयावचने जणावेल नथी अने आहार लेवामां ज्ञान, ध्यान अने संयमने कारण तरीके वर्णव्यां छे । आ त्रण, ज्ञानी, ध्यानी अने संयमीने आश्रीने रहेनारां तथा चयापचय पामनारां छे । ज्ञानी, संयमी अने ध्यानी वेयावचथी विशेष स्वस्थतावाळा थइने ज्ञान, संयम अने ध्यानने विशेष विकसित करे छे, माटे ज्ञानी, संयमी अने ध्यानीनी वेयावच तद्रत ज्ञान, संयम अने ध्याननी पोषक बने छे । आवा आवा प्रकारनी वेयावच एकवार आहार करवाथी न बनी शकती होय तो वे वार आहार करीने पण करवामां लय छे परन्तु दोष, हास्य के आश्चर्यनुं लेश मात्र स्थान नथी । छतां पण आने दोष, हास्य अने आश्चर्यनी कोटिमां लेखके जे शब्दोर्थ मुकेल छे ते वचनो ज उपर्युक्त कोटिमां मुकाय तो कांई अनुचित जेवुं नथी ।

धर्मनी उंच कोटिनी आराधना करवा माटे मुनिमार्ग छे, धर्मनी आराधना शरीरना अपेक्षा राखे छे, शरीर आहारनी अपेक्षा राखे छे अने दरेकनां शरीर सरखां पण होई शकतां नथी माटे तेनी व्यवस्थानी जरूरत छे । आ व्यवस्था पूर्वदर्शित कल्पसूत्रना सूत्रोए धर्मा ज सुन्दर रीते प्रकाशित करी आपी छे, कल्पसूत्रनो निम्नदर्शित पाठ एक सुन्दर राजमार्ग छे, छतां लेखके तेनो जुदो ज अर्थ कर्यो छे—

“ खुड्डण वा खुड्डिआए वा अवंजणजाएण..... ”

[क्षुल्लकाद्रा क्षुल्लिकाया वा अव्यञ्जनजातात्.....]

आ पाठनो लेखके आ अर्थ कर्यो छे—जबतक दाढी मूछों के बाल न आये होय अर्थात् बालक साधु, साध्वी को दो बार भी आहार करना योग्य है, उससे दोष नहीं है ।

उपर्युक्त अर्थने आगळ करीने लेखके लख्युं छे के “ इस कथन में यह गडबड गुटाल है कि साधु साध्वी कब तक बालक समझे जाकर दो बार भोजन करते रहें । स्त्रीयां को तो दाढी मूछ निकलती ही नहीं ।..... अब मालुम नहीं कि आर्यिका [साध्वी] कब तक दो बार भोजन करती रहे । ”

आना जवाबमां जणाववानुं जे उपर्युक्त पाठमां ‘ अवंजणजाएण ’ मां रहेल ‘ वंजण ’ शब्दनो अर्थ करवामां लेखके गम्भीर मूळ करीने अर्थनो अनर्थ करवानो व्यर्थ प्रयास कर्यो छे । जो लेखके क्रोशकारना वचन पर ध्यान राख्युं हात अथवा व्युत्पात्त पर ध्यान राख्युं होत अथवा पूर्वापरनुं अनुसंधान राख्युं होत अथवा तो टीकाकार महाराजना वचन पर ख्याल राख्यो होत तो पण आ प्रसंग आवत नहीं, अस्तु ।

हवे आपणे ज आना वास्तविक अर्थने प्रकाशमां लावीए : क्षुल्लक अने क्षुल्लिका सिवायमां एकवार आहारनो विधि छे अर्थात्—क्षुल्लक अने क्षुल्लिका वे वार पण आहार लई शके छे आवा अर्थने उपरनो पाठ सूचवे छे । क्षुल्लक पटले नाना साधु

क्षुल्लिका एटले नानी साध्वी, आ बनेनी क्षुल्लक अवस्था कयां सुधी बे वार आहारोचित गणवी तेने माटे कोई व्यवस्थापक विशेषण आपवानी जरूरत छे आटला माटे 'अवंजणजाएण' शब्द वापरवामां आवेल छे [आने बदले वर्षनी अवधि जणावनार कोई शब्द मुकवो हतो, एवी शंका करवानी जरूरत नथी कारण के ज्यां उमरना वर्षनी चोक्स खातरी नहि होय त्यां अव्यवस्था रहेसे, अथवा तो कोई बे क्षुल्लकव्यक्ति उमरमां भले समान होय परन्तु शरीरना बंधारणनी विषमताने अंगे बे वार आहारोचित क्षुल्लक अवस्थाना कालनी न्यूनाधिकता जणाववाने माटे पण आ विशेषण आपेल होय तेम कही सकाय ।]

'अवंजणजाएण' शब्द प्राकृत भाषानो छे, अने प्राकृत भाषाने लईने पञ्चमीना स्थानमां तृतीया थयेल होवाथी 'अव्यञ्जनजातात्' ए प्रमाणे संस्कृतमां थाय छे । आ समास पामेल पद छे, आनो विग्रह नीचे प्रमाणे छे " न जातानि व्यञ्जनानि यस्य सोऽव्यञ्जनजातः तस्मादव्यञ्जनजातात् " प्राकृत भाषाना आनुलोम्यथी जातशब्दनो परनिपात करवामां आवेल छे । आ विशेषणने 'क्षुल्लिकात्' 'क्षुल्लिकायाः' आ बनेनी साथे जोडवानुं छे, 'क्षुल्लिकायाः' नी साथे अन्वय करती वखते अर्थवशात् लिङ्गविपरिणाम समजवो । अर्थ—जेने व्यञ्जन नथी आव्या एवा नाना साधु साध्वी सिवायमां....चोमासु रहेल्य एकाशन करनार मुनि गृहस्थने त्यां एकवार भात पाणी माटे जाय, अर्थात् उपर्युक्त क्षुल्लक क्षुल्लिका बे वार पण आहार लई शके छे ।

उपरमां जे 'व्यञ्जन' शब्द बतावी गया तेनो अर्थ लेखक दाढी मुछ करे छे, जो के व्यञ्जन शब्दनो अर्थ दाढी मुछ पण थाय छे । परन्तु प्रस्तुतमां ते अर्थ लेवाथी, जे ध्येयथी आ विशेषण आपवामां आवेल छे ते पार पडी शकतुं नथी । क्षुल्लक एवा साधु साध्वीनी बे वार आहारोचित क्षुल्लक अवस्थाने जणाववा माटे आ विशेषण आपेल छे, अने दाढी मुछ अर्थ करवाथी अर्थ एवो थरो के दाढी मुछ जेने नथी आवेल एवा नाना साधु साध्वी बे वार आहार लई शके । आ अर्थ उचित नथी कारण के केटलाएक पुरुषोने मोटी उमर सुधी पण दाढी मुछ आवतां नथी अने केटलाएकने तो ते पहेलां पण आवी जाय छे, अने स्त्रीजातिने तो दाढी मुछ होतां ज नथी । माटे विशेषणनी व्यवस्थापकता अने ध्येयनी अधिगति माटे 'व्यञ्जन' शब्दनो अर्थ निचे प्रमाणे करवो—“व्यज्यते वारद्वयाहारोचितबाल्यावस्थाया अभावः प्रकटीक्रियतेऽमीभिरिति व्यञ्जनानि” बे वार आहारने लायक जे बाल्यावस्था तेनो अभाव जेनाथी जणाय ते व्यञ्जन कहेवाय छे, अर्थात् बे वार आहारने उचित बाल्यावस्थाना अभावने सूचन करनारां जे चिह्नविशेषो ते व्यञ्जन कहेवाय छे ।

વ્યજ્ઞન શબ્દનો અર્થ ચિહ્ન થાય છે તે માટે જુઓ કોશ—

“ વ્યજ્ઞનં શ્મશ્રુચિહ્નયોઃ । તેમનેઽવયવે કાદૌ । ”

દાઢી, મુછ, ચિહ્ન, ટેમણ, અવયવ અને ક, સ્વ વગેરે વ્યજ્ઞન કહેવાય છે । અનેકાર્થક શબ્દસ્થલમાં કયા અર્થમાં વક્તાનું તાત્પર્ય છે તેના નિયામક પ્રકરણાદિક છે, અર્હીયા પ્રકરણના અનુરોધથી ચિહ્નાર્થક વ્યજ્ઞન શબ્દ લેવાનો છે । અર્હીયા આવાં ચિહ્નો કોણ છે એના જવાબમાં જણાવવાનું જે—દાઢીના, મુછના, કાસના, બસ્તિના [નાભિની નીચેના ભાગના] રુંવાટાઓ । આમાં કોઈ પણ એક વ્યજ્ઞનશબ્દથી લઈ શકાય છે, અને આમાંથી કોઈ પણ એક હોય તો તે અવ્યજ્ઞનજાત ક્ષુલ્લક ક્ષુલ્લિકા કહી શકાય નહીં । સ્ત્રીજાતિને દાઢી મુછના વાઝ મળે ન આવતા હોય પણ કાસ અને બસ્તિના વાઝ તો સમ્ભવે છે માટે કોઈ પણ જાતની અવ્યવસ્થા કે ગડબડ ગોટાઝાનું નામ નિશાન નથી । આટલું જ માટે ઉપર્યુક્ત પાઠની ટીકામાં પણ પૂજ્ય ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે “ યાવદ્ વ્યજ્ઞનાનિ બસ્તિકૂર્ચકક્ષારોમાણિ ન જાતાનિ તાવત્ ક્ષુલ્લકક્ષુલ્લિકયોરપિ દ્વિર્મુજ્જાનસ્ય ન દોષઃ ” અર્થ—જ્યાં સુધી બસ્તિના, [નાભિની નીચેના ભાગના] દાઢી મુછનાં, કાસનાં રુંવાટા ન આવ્યાં હોય ત્યાં સુધી નાના સાધુ સાધ્વીમાં બે વાર વાપરનારને દોષ નથી ।

અર્પૂર્ણ

(પૃષ્ઠ ૪૬૬નું અનુસંધાન)

દીક્ષાના સ્થાન તરીકે સ્વીકારીએ તો તે યુક્તિયુક્ત નથી લાગતું. કર્ણવતી કર્ણ રાજ્યએ વસાવી હતી. અને તેના ઉપર રાજ્ય કર્ણનો પૂરેપૂરો અધિકાર હતો. ખીજા બાબુ, મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ વિ. સં. ૧૧૫૦ માં ગાદીનશીન થયા પછી ઉદયન તેમનો મંત્રી થયા હતા. અલબત્ત ઉદયન, પહેલાં કર્ણવતીમાં અવસ્થ ગયા હશે, પણ મંત્રીપદ તો તે ખંભાતમાં જ પામ્યા હતા એમ મારું માનવું છે. આ ઉદયન મંત્રીએ આચાર્ય હેમચંદ્રસુરિની દીક્ષામાં સારો ભાગ લીધો હતો, એટલે દીક્ષાના સ્થાન તરીકે કર્ણવતીના બદલે ખંભાતનો સ્વીકાર કરવો વધારે ઠીક લાગે છે. વળી મહારાજ કુમારપાળે આચાર્ય હેમચંદ્રસુરિની દીક્ષાની યાદગીરીમાં ખંભાતમાં મંદિર બંધાવ્યાનો, પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળતો, ઉદલેખ પણ આ મતને વધુ પુષ્ટ બનાવે છે. જો કર્ણવતીમાં દીક્ષા થઈ હોત તો મહારાજ કુમારપાળે ત્યાં જ મંદિર બંધાવ્યું હોત, કારણકે કર્ણવતી પણ તે વખતે તેમના તાબામાં હતું.

આ ઉપરથી મારું ધારવું છે કે આચાર્ય હેમચંદ્રસુરિની દીક્ષા વિ. સં. ૧૧૫૪માં, નવ વર્ષની વયે, અને ખંભાતનગરમાં થઈ હતી. આ વિષયના અભ્યાસી વિદ્વાનો આ આખતમાં વિશેષ ઊઠાપોઠ કરશે તો લોકોને અવશ્ય વધુ જાણવાનું મળશે.

૬. જુઓ ‘ પ્રભાવક ચરિત્ર ’ અને ‘ પ્રબંધ ચિંતામણિ. ’

૭. સ્તમ્ભતીર્થે હેમાચાર્યદીક્ષાસ્થાને શ્રીઆલિગાહ્યા વસતિઃ શ્રીગુરુસ્નેહેન રાત્નશ્રીવીરવિમ્બસૌવર્ણગુરુપાદુકાવિરાજિતાઽકારિ । —કુમારપાલ પ્રબંધ.

“શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ” ના તા. ૧૭-૩-૩૭ના અંકનો વધારો

‘ આ અંકનો વધારો ’

શ્રી પ્રકરણરત્ન સંગ્રહ.

આજ સુધીમાં અનેક પ્રકરણમાળાઓ-પ્રકરણોના સંગ્રહો છપાયા છે. તેમાં અનેક પ્રકરણો જુદા જુદા હાખલ થયેલા છે, પરંતુ અમે આ પ્રકરણોના સંગ્રહમાં તો ખાસ રત્ન જેવા અત્યંત યોગદાયક પ્રકરણોનો જ સંગ્રહ કરેલો હોવાથી આ ગ્રંથનું નામ પ્રકરણરત્ન સંગ્રહ રાખેલું છે.

આ બુકમાં બધા પ્રકરણો અર્થ સહિત આપ્યા છે પરંતુ પ્રથમ છપાયેલા આ પ્રકરણોના અર્થ કરતાં આમાં વિશિષ્ટતા એ છે કે આમાં ગાથાના પ્રતિક અન્વયની રીતે લઈને તેના અર્થ લખેલા છે કે જેથી ગાથા ઉપરથી અર્થ ધારનારને સરળતા થવા સાથે શબ્દાર્થનો પણ યોગ થાય.

આ બુકમાં હાખલ કરેલા પ્રકરણો ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે.

- ૧ સમ્યક્ત્વસ્તવ પ્રકરણ-જેમાં સમક્રિતનું સ્વરૂપ બહુ વિસ્તારથી આપેલું છે.
- ૨ કાળસમતિકા પ્રકરણ-એમાં બાર આરાતું સ્વરૂપ ઘણી પ્રાસંગિક હકીકત સાથે આપેલ છે.
- ૩ કાયસ્થિતિ પ્રકરણ-એમાં સર્વ જીવોની કાયસ્થિતિ ઉપરાંત ભવસંવેધ બહુ વિસ્તારથી આપેલ છે.
- ૪ ભાવ પ્રકરણ-આમાં પાંચ અથવા છ પ્રકારના ભાવોનું સ્વરૂપ છે. યત્રો પણ છે.
- ૫ વિચારસમતિકા-આમાં જુદા જુદા બાર વિચારો વિસ્તારથી આપ્યા છે.
- ૬ વિચારપંચાશિકા-આમાં જુદા જુદા નવ વિચારો વિસ્તારથી આપ્યા છે.
- ૭ સિદ્ધદંડિકા સ્તવ-એમાં ભરતચક્રીથી શ્રીઅજિતનાથના પિતા સુધીના રાબ્દાઓ કેવી રીતે સિદ્ધ થયા તેનું સંખ્યા સાથે વર્ણન છે. તેના યત્રો પણ આપ્યા છે.
- ૮ સિદ્ધપંચાશિકા પ્રકરણ-એમાં સંતપદાદિ દ્વારોવડે સિદ્ધનું સવિસ્તર વર્ણન છે.
- ૯ પંચનિર્ગ્થી પ્રકરણ-આમાં પાંચ પ્રકારના નિર્ગ્થીના ઉદ્ધારો કહેલા છે.
- ૧૦ નિગોદષ્ટત્રિશિકા-એમાં નિગોદનું સ્વરૂપ બહુ સ્પષ્ટ રીતે આપ્યું છે.
- ૧૧ સમવસરણસ્તવ-એમાં સમવસરણનું વિસ્તૃત વર્ણન છે.
- ૧૨ ક્ષમાકુલક ને ૧૩ ઈન્દ્રિયવિકાર નિરોધકુલક-ખાસ ઉપદેશક છે.
- ૧૪ લોકનાગિકા દ્વાત્રિશિકા-એમાં લોકનાગિકાનું યત્રો ને પ્રમાણ સાથે વિવરણ છે.
- ૧૫ લઘુઅદ્વપબહુત્વપ્રકરણ-માત્ર એ ગાથાનું છતાં ચમત્કારી છે.
- ૧૬ હૃદયપ્રદીપષ્ટત્રિશિકા-સંસ્કૃત પદ્યબંધ છે. એમાં દર્શાવેલ ઉપદેશ તો ખાસ હૃદયમાં દીપક પ્રગટાવી પ્રકાશ આપે તેવો જ છે.

આનું વિશેષ વર્ણન શું કરીએ ? બહુ પ્રયાસપૂર્વક તૈયાર કરેલ આ બુક રાયલ આઠ પેજ ૩૯ ફારમની હોવા છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૧૧ છે. સુંદર ખાઈ-ન્ડીંગથી બંધાવેલ છે. એક વાર મંગાવો, વાંચો ને પછી પત્ર લખી અભિપ્રાય આપો. પોસ્ટેજ છ આના. પ્રકરણોના અભ્યાસી માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

મંગાવો—શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા. ભાવનગર

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાના સુવર્ણ મહોત્સવ સંબંધી વિશેષાંક.

આ અંક ઘણા પ્રયાસપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. વિદ્વાન મુનિરાજ અને ગૃહસ્થોના લખેલા ૩૦ લેખો ને ૮ સંદેશો આપેલા છે. કુલ પૃષ્ઠ ૧૮૨+૪=૧૮૬ આપેલ છે. લેખ ૩૦ ના લેખક રફ છે. તેમાંથી પાંચ લેખકના ફોટા મળી શક્યા નથી. બાકી ૨૧ લેખકના ફોટા આપ્યા છે. તેમાં ૭ મુનિરાજ ને ૧૪ ગૃહસ્થ છે. તદુપરાંત સભાના મકાનનો ફોટો અને ૬ ફોટા તીર્થોના આપેલા છે. પ્રારંભમાં પરમોપકારી મુનિરાજ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજીનો ફોટો મૂક્યો છે. જહાંગીર બાદશાહ ને શ્રી વિજયદેવસૂરિનું ચિત્ર ઘણું સુંદર અને આકર્ષક છે. શ્રીયુત રાજપાળ મગનલાલનો ઘણા ઝીણા અક્ષરે લખેલા કાર્ડનો ફોટો આપ્યો છે. દરેક લેખની ઉપર તે લેખના સૂચક ચિત્રો કરાવીને મૂક્યા છે. પુઠા ઉપરનું ચિત્ર પણ બહુ ગંભીર હકીકતનું સૂચક છે અને પ્રવીણ ચિત્રકાર પાસે ચિત્રાવીને મૂકેલ છે. બાર્નડીંગ પણ મજબૂત કરાવેલ છે. એકંદર એ અંક ઉપર સારી રકમનો ખર્ચ કરેલો છે. આ અંક શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાના સભાસદો, શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ માસિકના ગ્રાહકો અને અન્ય સંસ્થાઓ તથા મુનિરાજ અને સંભાવિત ગૃહસ્થોને ભેટ મોકલેલ છે. બહુ થોડા અંકો સીલકમાં છે. મંગાવનાર માટે કિંમત બાર આના રાખેલ છે. પોસ્ટેજ ચાર આના લાગે છે. સુંદર ચિત્રો અને બોધદાયક લેખ-સામગ્રીવાળો આ અંક મેળવી લેવાનું ચૂકશો નહીં.

વૈશાખ-જ્યેષ્ઠનો મિશ્રાંક.

આ અંકમાં પણ સભાનો ૫૪ વર્ષનો હેવાલ, ઉપરાંત સભાસદોના નામોનું લીસ્ટ, સભાના ધારાધોરણ, સુવર્ણમહોત્સવની ઉત્પત્તિનો હેવાલ, બહારગામથી આવેલા મુબારકબાદીના તારો ને પત્રોનો સાર, ત્રણ દિવસના બહાર મેળાવડાનો સંક્ષિપ્ત ને વિસ્તૃત હેવાલ, પ્રમુખસાહેબના ભાષણો, તમામ વક્તાઓના ભાષણો, પ્રમુખ સાહેબે દક્ષિણામૂર્તિભવનમાં કરેલ ભાષણ વિગેરે અનેક બાબતો સમાવીને ૧૨૧ ફારમનો બહાર પડ્યો છે. આ અંકની અંદર નેકનામદાર મહારાજ સાહેબ, પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, મે. સર પટણીસાહેબ, સર કીકાભાઈ પ્રેમચંદ, શેઠ નાગરદાસ પુરષોત્તમદાસ, સભાના હોદ્દેદારો, મેનેજીંગ કમીટી, બહારગામથી પધારેલા પ્રાહુણ્યો, પ્રીતિભોજન કમીટી તેમજ મેળાવડા વખતે લીધેલા નાના નાના ફોટા વિગેરેનો સંગ્રહ દાખલ કરેલો છે.

આ અંક છુટક મંગાવનાર માટે કિંમત આઠ આના, પોસ્ટેજ બે આના અને અંક સાથે મંગાવનાર માટે કિંમત રૂ. ૧) પોસ્ટેજ પાંચ આના.

હાલમાં એ બંને અંક રૂ. ૧) થી સભાના પોસ્ટેજથી મોકલવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે તેથી જરૂર મંગાવો.

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા. ભાવનગર

મુદ્રક—શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ, શ્રી મહોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ—ભાવનગર.

સ મા ચાર

પ્રતિષ્ઠા—સન્ધના (જીલ્લો મેરઠ, યુ. પી.), ન્યાં નવા જૈનો યનાવવામાં આવેલ છે, ત્યાં એ ભાઈઓને સેવા પૂજા કરવા માટે એક જિનમંદિર તૈયાર કરાવવામાં આવ્યું હતું. તે જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠાનો ઉત્સવ તાજેતરમાં જ પૂજ્ય ધામધૂમ પૂર્વક ઉજવવામાં આવ્યો છે. આ ઉત્સવમાં યુ. પી. અને પંજાબનાં દૂરદૂરનાં ગામોના શ્રાવકોએ ભાગ લીધો હતો અને પૂજ્ય ઉત્સાહપૂર્વક આ ઉત્સવની ઉજવણી કરી હતી. જૈનેતર ભાઈ-ઓએ પણ આ ઉત્સવમાં સારો ભાગ લીધો હતો.

નસાચીટ્ટી—અમદાવાદની શેઠ શ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી ઉપર બે નસાચીટ્ટી મોકલવામાં આવી છે. પેઢી તરફથી આ માટે યોગ્ય અદાઓ કરવામાં આવેલ હોય, કોઈ પ્રકારની ધાસ્તી જેવું નથી. ચીટ્ટીઓ મોકલનારનો હજુ પત્તો લાગ્યો નથી.

કાળધર્મ પાઠ્યા—(૧) આચાર્ય શ્રી વિજયભૂપેન્દ્રસુરિજી આહોર મુકામે, (૨) પં. ઋદ્ધિમુનિજી નરોડા મુકામે, (૩) મુનિરાજ શ્રી દેવવિજયજી (મુ. અમરવિજયજીના શિષ્ય) અંકલેશ્વર મુકામે.

સ્વીકાર

Mahavira : His life and teachings (અંગ્રેજી ભાષા, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૧૨)

લેખક : બીમલાચરન લો, Ph. D., M. A., B. L.

પ્રકાશક : લુહાક એન્ડ કું. લંડન : પ્રાપ્તિ સ્થાન, ૪૩ કૈલાસખોઝ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.

મુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનસુંદરજી લિખિત ચાર પુસ્તકો (ભાષા હિન્દી)

(૧) રત્નપદ્મસૂરીશ્વરજી કા જયન્તિ મહોત્સવ પૃષ્ઠ સંખ્યા ૬૨, મેટ

(૨) ઓસવાલોત્પત્તિ વિષયક શંકાઓ કા સમાધાન પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪, મેટ

(૩) શ્રીમાન્ લોંકાશાહ (સચિત્ર) પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૩૧

મૂલ્ય દો રૂપયે

(૪) મૂર્તિપૂજા કા પ્રાચીન ઇતિહાસ (સચિત્ર) પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૨૨

મૂલ્ય ત્રીન રૂપયે

ચારે ગ્રંથોના પ્રકાશક—શ્રી રત્નપ્રમાકર જ્ઞાન પુષ્પમાલા

ફલોદી (મારવાડ)

પરમાત્મા કે ચરણોં મેં. અનુવાદક—પં. શ્રી ઈશ્વરલાલજી જૈન.

પ્રકાશક : આદર્શ ગ્રંથમાલા કાર્યાલય, મુલ્તાન શહેર (પંજાબ)

માંસાહાર-વિચાર (પ્રથમ ભાગ) લેખક અને પ્રકાશક ઉપર પ્રભાણે, અમૂલ્ય.

Regd. No. B. 3801

આજ્ઞેજ મંગાવો !

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

નો

શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

પ્રભુ શ્રી મહાવીર દેવના

જીવન સંબંધી લિખલિખ વિદ્યા-

નોએ લખેલા અનેક લેખોનો સંગ્રહ.

મૂલ્ય :

ટપાલખર્ચ સાથે ૦-૧૩-૦

એ રૂપિયા આપી, ગ્રાહક

થનારને ચાલુ અંક

તરીકે મળશે.

શ્રી જૈનધર્મ-

સત્યપ્રકાશક સમિતિ.

જેશિંગબાઈની વાડી, ધીકાંટા,

અમદાવાદ. (ગુજરાત)